

Հայկական տեղաշարժեր Արեւելեան Եւրոպայի քարտէսին վրայ

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

1

Փառք տանք մեծ թուականներուն :

Մոռացութեան տայինք թերեւս մեր անցեալը առօրեայ մեր հոգեբուն մէջ, ու անտեսէինք դէպքերն ու դէմքերը, որոնք պահուրած են անցնող դարերուն ծոցը, եթէ ատեն ատեն մեզ չյայտնուէր յանկարծ հին թուական մը եւ մեր ուշադրութիւնը չքաշէր իրեն :

Դարադարձերը, զորս հայ ժողովուրդը կը տօնէ ահա շուրջ վեց տասնեակ տարիներէ ի վեր, արդարեւ դիպուածին է որ կը պարտինք առաւելապէս : Եւ այնուամենայնիւ անոնք բարեդէպ առիթներ եղան որ հայ ժողովուրդը իր միտքը բերէ Տառերու Գիւտն ու Սուրբ Մեսրոպը, Մեղապարտ Յակոբն ու Նարեկացին, Սասունցի Դաւիթն ու Վարդանանքը, Մխիթար Հերացին ու Սայաթ Նովան, ու շարանը երախտաւորներուն, որոնց ծննդեան ու մահուան թուականները օրացոյցներուն մէջ կ'որոնենք հիմա՝ որպէսզի զանոնք զուգադիպեցնենք հարիւրամեակներու :

Հայ գաղութներու պատմութիւնը ինք եւս իր մեծ թուականներն ունի՝ զորս նոյնպէս դիպուածն է որ կը յանձնէ յաճախ մեր ուշադրութեան, առանց սակայն քաջութիւն տալու մեզի որ տօներու վերածենք զանոնք : Մեր այդ անհամարձակութիւնը անոր համար նախ՝ որ մեր պատմութեան ամենէն խորթ մարզն է որ կը ներկայացնեն ցարդ մեր գաղութները, մարդ, ուր հայ ժողովուրդի ճակատագիրը իր ամենէն շահեկան պահերն ապրեցաւ սակայն, զանոնք ձուլելով այն մեծ եղելութեանց շարանին, որոնք ստեղծեցին այսօրուան մեր հայրենիքը :

Մեր դադութներու լայնատարած քարտէսին վրայ իր ուրոյն տեղն ու դերը ունեցած է նաև Արեւելեան Եւրոպան, ուր հայ դադութներու պատմութիւնը կը հաշուէ իր ամենէն ուշադրաւ բլիւններէն մէկ քանին, եւ որ մեր այս տարիներուն յորեկեանական տարիներ կը յանձնէ նոյնպէս մեր ուշադրութեան:

Այդ թուականներէն ամենէն այժմէականը մեր ներկայ տարին է, 1972ը, երբ ճիշդ երեք դար կը լրանայ Տրանսիլվանիոյ հայ դադութին կաղմութենէն ի վեր Մոլդովայի հայութեան ծոցէն մեկնող կարաւաններով, որոնք պատերազմական դէպքերու ստեղծած անապահովութեան երեսէն կ'երթային Տրանսիլվանիոյ ապաստանիլ առժամեայ կերպով՝ այլևս ցմիշտ մնալու համար սակայն հոն:

Հայկական Տրանսիլվանիոյ սոյն դարադարձը մեզ դրդեց ընդհանուր ակնարկ մը նետել այն կարեւոր տեղաշարժերուն վրայ, զորս կ'արձանագրեն Արեւելեան Եւրոպայի հայ դադութներու տարեգրութիւնները: Առանց յաւակնութիւն ունենալու բացառիկ տուեալներ հայթայթել մեր պատմութեամբ դրադողներուն, կը կարծենք այսուհանդերձ թարմացուցած ըլլալ պատմութեան յիշողութիւնը ինչ ինչ դէպքերու մասին, զորս կարելի չէ անջատել իր դարաւոր մատեանէն եւ որոնք պէտք է այդ մատեանին յանձնուին իրենց տրամաբանական շղթայով:

2

Արեւելեան Եւրոպայի քարտէսին վրայ տեղի ունեցած այս տեղաշարժերը կը բխէին նոյն այն շարժառիթներէն ինչ որ դրեթէ բոլոր դադթերը հայ պատմութեան ընթացքին: Իրաւ ալ՝ անոնց մէջ եւս դեր կատարեցին Հայոց ենթարկուած դժնդակ պայմանները արչաւանքներու եւ տնտեսական տաղնապներու ընթացքին, ինչպէս եւ իրենց կրած հալածանքներն ու բռնադադթերը համապատասխան շրջաններու մէջ:

Մեր սոյն ակնարկը կը սկսի մեր իսկ հազարամեակէն, այսինքն ճիշդ այն տարիներէն, երբ հայ ուրոյն դադթաշխարհի մը ներկայութիւնը Արեւելեան Եւրոպայի հողամասին վրայ՝ շօշափելի կը դառնայ պատմիչին համար: Հետեւաբար հոն տեղ չեն դրտներ հայ կորիզները, որոնք կազմուեր էին մերթ ընդ մերթ այս շրջաններուն զանազան կէտերուն վրայ, սկսեալ Բիւզանդական կայսրութեան օրերէն եւ տեւելու համար աւելի կամ նուազ երկար, որքան ալ անոնցմէ ոմանք զանդուածային բնոյթ կրեցին երբեմն:

Ինքնին կը հետեւի որ մեր ակնարկին մէջ տեղ պիտի գտնեն

այն հայ դաղթօճախները միայն, որոնք ծնան ու զարգացան կողք կողքի աւելի կամ նուազ սերտ կապեր պահելով մէկզմէկու հետ, եւ որոնք մեր օրերուն ալ հասան՝ ուրոյն բջիջներ կազմած, եւ հայ կեանք պահպանած այդ բջիջներուն շուրջ, ունենալով իրենց աղօթատեղիները եւ՝ թէեւ ժամանակի ընթացքին անոնցմէ ոմանք դաւանապէս պիտի անջատուէին իրարմէ :

Հակիրճ այս ակնարկին մէջ չեն մտներ հետեւաբար հայ զանդուածները, զորս Բիւզանդիոնի կայսրերը բերին զետեղեցին իրենց արեւմտեան սահմաններուն վրայ, եւ անոնց կարգին հայ աղանդաւորները, որոնք մեծ խումբերով բերուեցան Պալքանեան թերակղզիին մէջ : Չեն մտներ նոյնպէս վարպետներու եւ արհեստաւորներու կարաւանները, որոնք խումբ խումբ տարածուեցան այս շրջաններուն մէջ, Բիւզանդիոնէն անցնելով Սերպիա եւ այնտեղէն ալ Վալախիոյ երբեմնի հողը : Եւ վերջապէս պիտի չլսօսինք հունգար հողի վրայ մատնանշուած հայ հին բջիջներուն մասին, ոչ միայն անոր համար որ անոնց մասին լրիւ տուեալներ չեն հասած մեզի, այլ որովհետեւ անոնք երկար կեանք ունեցած չեն տեւական դաղութ դառնալու համար :

3

Մեր ընդգրկած քարտէսը, իրականին մէջ, Սրբիմէն է որ պիտի սկսի՝ տարածուելով տակաւ դէպի այն ափերը, որոնք անկէ բխեցան, այսինքն Լեհաստան եւ Մոլդովա, անկէ ալ երկարելով դէպի Մունթենիա (Վալախիա) եւ Տրանսիլվանիա եւ անցնելով Դանուբի հանդիպակաց եզերքը եւ՝ Բուլղարիա, շրջան, որ Սրբիմէն չի սերիւր թէեւ, ըստ մաս կը կազմէ ինքն ալ Արեւելեան Եւրոպայի հայ դաղութներու խումբին, ոչ միայն իբրեւ անոնց պարզ հարեանը, այլ եւ իբրեւ տեսակ մը դարաւոր «խնամին» անոնց :

Չմոռնանք նաեւ որ շրջանները, որոնց վրայ մեր ակնարկը պիտի տարածուի՝ մաս կը կազմեն հայ եկեղեցւոյ պատմութեան ալ : Ի սկզբան անոնք թեմեր եղան հայ եկեղեցւոյ համար բոլորն ալ, ոմանք այդպիսին մնալով մինչեւ վերջ, ուրիշներ յափշտակուելով օտար եկեղեցիներէ այն շարաբաստիկ դարուն՝ որ ԺԷ-ն էր :

Դիտել տանք նաեւ որ այդ դաղութներէն ոմանք եթէ շարունակուեցան սերունդէ սերունդ եւ սպառեցան ժամանակին հետ՝ ինչպէս եղաւ պարագան Լեհաստանի, Մոլդովայի եւ Տրանսիլվանիոյ հայ դաղութներուն, ուրիշներ նորոգուեցան անընդհատ՝ միշտ դիմադիծ փոխելով, ինչպէս այդ պատահեցաւ Վալախիոյ եւ Բուլղարիոյ մէջ, որոնք աշխուժեցան որոշ պահերու :

Տարօրինակ թող չթուի եթէ Արեւելեան Եւրոպայի հայ դա-
ղութները, գրեթէ բոլորն ալ, իրենց ծագումը կը թուադրեն Անիէն
մեկնող կարաւաններէն :

Շատ ալ չարհամարենք ականդութիւնները, որոնց կը կըրթ-
նին անոնք, որքան ալ պատմական տուեալները շատ ժլատ ըլլան
այդ կարաւաններուն ճամբան ճշդելու համար :

Ինչ որ ստոյգ է այն փաստն է թէ Անին «կործանիլ» սկսաւ
ԺԱ. դարու կէսերուն, ու մահացաւ երկար հոգեւարքէ մը ետք, որ
չուրջ երկու դար տեւեց :

Բիւզանդիոնէն ստացեր էր ան դաւադիր առաջին հարուածը՝
1045 թ.ին :

Յետոյ՝ Սելճուքները եկեր էին լրացնել աղէտը 1048-1054
տարիներու միջեւ, իրենց կատարած յաջորդական արշաւանքներով :

Ի վերջոյ, իր գոյութիւնը քարշ տալէ ետք այս կամ այն չա-
փով երկու ամբողջ դար՝ Անին դիտապատ կ'իյնար Մոնկոլներու
հարուածին ներքեւ 1236 թ.էն սկսեալ :

Արշաւանքներու կէս թողուցածը բնութեան աղէտներն ըրին :
Երկրաշարժներն ալ արդարեւ դեր խաղացած են Անիի ճակատագրին
մէջ :

Անին տարտղնեցաւ անշուշտ ամէն ուղղութեամբ :

Առաջին հարուածներուն տակ խուճապահար բազմութիւննե-
րը բնականաբար ապաստան որոնեցին մօտակայ վայրեր : Անոնցմէ
զանդուած մը, օրինակ, զնաց զետեղուիլ Պարսկաստան :

Վերջին հարուածը աւելի հեռուները քշեց Անիի կարաւաննե-
րը, անոնցմէ կարեւոր մաս մը հասցնելով Ասորախան :

Տեղացի տարրերուն հետ անոնք չկրցան սակայն հաշտ ապ-
րիլ երկար, եւ ապաստան գացին փնտռել այլուր :

Որիմն էր որ իր դռները բացաւ այն ատեն անոնց, ԺԴ. դա-
րու մուտքին :

Այնպէս որ 1299 տարին երկու դէպք կ'արձանագրէր հայ ժո-
ղովուրդի ճակատագրին մէջ : Այդ տարին էր նախ որ սկիզբ կ'առ-
նէր Օսմանեան կայսրութիւնը եւ իր տիրապետութիւնը բազմաթիւ
ժողովուրդներու վրայ, տառապանքի եւ մարտիրոսութեան դարա-
ւոր շրջան մը բանալով բոլորին համար :

Ու ճիշդ նոյն տարին էր որ Որիմ կու գար զետեղուիլ հայե-
րու մեծ զանգուած մը, որ բնիկներէն նեղուելով մեկներ էր Ասորա-
խանէն :

Միակ աղբիւրը որ մեզ կը պատմէ Անիի կատարած սոյն ու-

ղեւորութիւնը Աստրախանէն դէպի Խրիմ, յիշատակարանն է Կաֆֆա գրուած եւ հետագային Նախիջեւան փոխադրուած Յայամաուրֆի մը, զոր տեսած է Հ. Մինաս Բժշկեան, եւ որուն արձանագրած տեղեկութեանց համաձայն, մինչ Անիի մնացորդներէն խումբեր դէպի Ջուղա, Վան կամ Սիս կը դիմէին, ուրիշ զանդուած մը զնաց հաստատուելի Աքսերայ, Հաշտարխանի եւ Ղազանի միջեւ, այնտեղ ապրելու համար մինչեւ 1299 տարին: Այդ թուականին է որ, նեղուելով թաթարներէն, պատուիրակներ ղրկեցին Խրիմ, Թէոդոսիայի Ֆրանկ-Հիսար վայրին մէջ բնակող ճենովացի իշխանին, եւ անոր հետ համաձայնեցան դալ տեղափոխուելու համար Խրիմ, ու մէկ կողմէ կուսելով թաթարներուն հետ՝ եկան հաստատուել Թէոդոսիա (Կաֆֆա), Ղազարաթ, Սուրխաթ (Սուլխաթ) եւ անոնց շրջանները, տեղափոխութիւն, որ մինչեւ 1330 թ. տեւեց: Յիշատակարանը կը պատմէ յետոյ թաթարներուն արշաւանքները դէպի Խրիմ, անոնց համակեցութիւնը ճենովացիներուն հետ մինչեւ 1468 տարին, եւ ի վերջոյ Խրիմի գրաւումը Թուրքերուն կողմէ 1475 թ.ին(1):

5

Երբոր Հայերը Խրիմ կ'իջնէին այդպէս խուճապով՝ ուրիշ ամեր ալ ճամբայ ելլողներ անշուշտ որ եղան նոյն Աստրախանէն: Անոնց տարածման ուղին մեղի լրիւ ծանօթ չէ սակայն, որքան ալ աղբիւրներու մէջ հայ հետքերու կը հանդիպինք տեղ տեղ Արեւելնան Եւրոպայի զանազան կէտերուն վրայ ԺԴ. դարէն ալ առաջ: Այնուամենայնիւ զանդուածային բնոյթ պէտք չէ որ կրած ըլլայ հայ հետքերու պտոյտը նախ քան այդ դարը:

Արեւելեան Եւրոպան, իրականին մէջ, Խրիմէն է որ ծագում կ'առնէ, գաղութէ մը, որուն դարաւոր կեանքը շքեղ հանգրուան մըն է՝ ոչ միայն այդ կեանքին յաջորդական դրուագներուն մէջ, այլ իր բերած նպաստովը բազմաթիւ գաղութներու: Հայ հողէն հեռու ան ինքզինք վերածեր է փոքրիկ Հայաստանի մը, որ Կիլիկիոյ աւանդութիւնները շարունակեց Կիլիկիայէն ետք եւ նոյնիսկ անոր կենդանութեանը, եւ որուն ի զուր չէր որ պատշաճ տեսեր էին «Ծովային Հայաստան» (Armenia Maritima) մակդիրը(2):

1) Հայր Միսա Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ յայն կողման բնակեալ ի Հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, Վեներիկ, 1830, էջ 386:

2) Heyde, *Histoire du Commerce du Levant*, II, p. 172.

Արեւելեան Եւրոպան այլապէս ալ չատ բան կը պարտի Որիմին: Նախ հոն էր որ մարզեց ան իր առեւտրական ձիրքերը: Ճննդան եղաւ անդրանիկ դաստիարակը առեւտրական իր կարաւաններուն, որոնք Արեւմուտքը Արեւելքի պիտի կապէին շուտով:

Անկէ ստացաւ շատ բան իր հողեկան ընդունակութիւններէն ալ: Որիմը իր փառքի դարերուն եղեր էր մշակոյթի օճախ մը, ու իր հայաբնակ քաղաքներէն շատերը, ինչպէս Կաֆֆա եւ Սուրխաթ, վերածուեր էին լոյսի վառարաններու՝ ուրկէ աւել պիտի ծծէր Արեւելեան Եւրոպան եւս:

Անկէ քաղեց վերջապէս բոլոր կարելի տարրերը սեփական բարբառի մը համար: Եթէ Արեւելեան Եւրոպայի հայոց բարբառը հանդիսացաւ հայ բարբառազրտութեան ուրոյն մէկ ճիւղը՝ իր առաջին օրօրոցը Որիմն էր եղեր:

Ո՞րն է սակայն առաջինը հայ կորիզներէն, որ մարմին առաւ եւրոպական ափի վրայ: Դժբախտաբար կը շարունակէ միշտ անլոյծ մնալ այն աւանդութիւնը թէ Հայերը առաջին անգամ երեցած են Քիւեւ, նոյնիսկ Աստրախան խուժելէ առաջ:

Մեր բանասիրութեան մէջ յեղեղուած աւանդութեան մը համաձայն Քիւեւի իշխանները Հայերը օգնութեան կանչած են իրենց 1019 թ.ին՝ Բորիսլավ Քալի դէմ իրենց մղած պայքարին առթիւ(3), մինչ ուրիշ աւանդութիւն մը կ'ըսէ թէ Քիւեւի մեծ իշխան Թէոդոր Դիմիթրեովիչ 1062 թ.ին դիմած է հայերուն որպէսզի դան իրեն օգնեն լեհացիներու դէմ եւ փոխարէն՝ աղատութիւններ խոստացած է անոնց(4):

Որքան ալ սոյն աւանդութիւնները դժուար եղած է կապել պատմական փաստերու, ստուգուած է այսուամենայնիւ որ ուքրայնական հողը անծանօթ չէր մեր նախահայրերուն: Յիշատակուած է, օրինակ, 1251 թ.էն առաջ գրուած Հարանց վարքի մը մէջ, հայերու ներկայութիւնը Քիւեւ, իսկ Ալոյիս Պիղու կաթոլիկ միսիոնարը Ժէ. դարու երկրորդ կէսին հայ եկեղեցի եւ նոյն իսկ հայ եպիսկոպոս կը յիշատակէ հոն(5): Մեր բանասէրներէն ոմանք մեկ-

3) Հ. Քերպլե Գուշնիքեան, Պատմութիւն Գաղթականութեան Որիմու Հայոց, Վեմետիկ, 1895, էջ 187:

4) Բժշկեան, անդ, էջ 84-85: Ստեփանոս Գիւլիեր Ազնոց. Աշխարհադրութիւն չորեց մասանց աշխարհի, Բ. մաս, հատոր Բ., Վեմետիկ, 1802, էջ 93: Յ. Ջաւրեան, «Հայրենիք Ամազիթ», Ե. տարի, քիւ 5, էջ 78:

5) Լեւոն Խաչիկեան, Հայկական Գաղթաւայրերը Ուկրաինայում 16-17 դդ. «Տեղեկագիր Հ. Ս. Ս. Հ. Գիտութիւնների Ակադեմիայի», 1954, քիւ 4, էջ 47:

ներով այն փաստէն թէ արեւելեան աղբիւրներու մէջ Մանքերման անունով մէկէ աւելի վայրեր կը յիշուին, մղուած են այն ենթադրութեան թէ Քիւելին է որ պէտք է ակնարկած ըլլայ Մանքերման վայրը(6), որ կը յիշատակուի Թէոդորոս կաթողիկոսի 1388 թ.ի Օդոստոսի 18 թուակիր կոնդակին մէջ, Յովհաննէս եպիսկոպոսի իրաւասութեան ենթարկուած միւս հայ համայնքներու կարգին, որոնք Լվովը, Սիրաթը, Չիչովը, Կամենեցը, Լուցկան, Ալլադէմուրը, Վլախաց երկիրը, Պոլինն ու Ընկիսարան էին(7): Նոյն այդ Մանքերմանը Աքքերմանի հետ եւս նոյնացնողներ կան(8):

Երկար ատեն վէճերու տեղի տուաւ այն հարցումը եւս թէ Խրիմէն առաջին անգամ ո՞ւր են անցած Հայերը եւ ե՞րբ: Առհասարակ ԺԴ. դարն է որ ցոյց կը տրուի իրբեւ հայ կորիզներու ստեղծման թուականը Արեւելեան Եւրոպայի մէջ(9): Այդ ճիշդ է՝ եթէ հայ համայնքներու վերջնական ստեղծումը նկատի ունենանք այդ շրջանին մէջ: Բայց նոյնքան ճիշդ է որ այդ դարէն առաջ եւս հայ հետքեր կը մատնանշուին այդ վայրերուն մէջ ինչպէս որ ըսինք(10): Հետքեր, որոնց մի առ մի թուումը մեզ պիտի տանէր շատ հետունքը:

Պահ մը այն կարծիքը տիրեց թէ Լեհաստանէն եկած են հայերը կորիզ կազմելու համար Մուրովայի մէջ, եւ այդ կարծիքը նոյն իսկ պատմական երկերու մէջ տեղ զտաւ(11): Հիմա սակայն այլեւս բնդունուած է այն տեսակէտը թէ երկու զաղուեցներն ալ մարմին առած են զրեթէ միաժամանակ, եթէ երբեք աւելի առաջ չէ կազմուած Մուրովան(12):

Արդարեւ 1350 թ.ը, զոր աղբիւրները(13) ցոյց կու տան իբր Պոթոչանի հայ եկեղեցւոյ շինութեան տարին՝ երկու ենթադրու-

6) Լեւոն Խաչիկեան, *Նոր նիւթեր Կիւելի հայկական հին դադութի մասին*, «Խորթիչիսիէ սվմազի...», էջ 110-120 (ռու.):

7) Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Կամենեց, Տարեգրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռուսաստանի*, Վիեննայի, 1896, էջ 9:

8) Ալիշան, *անդ*, էջ 4: Ա. Գ. Արքախանեան, *Համառոտ Ուրուագիծ Հայ Գաթալայրերի Պատմութեան*, Խատր Ա., Երեւան, 1964, էջ 335:

9) Բժշկեան, *անդ*, էջ 86:

10) Բժշկեան, *անդ*, էջ 85, 104: Ի. Պ. Կրիպյովիչ, *Լվովի Հայ Գաղութի Աղբիւրմատան Հարցի Ծուրջ*, «Պատմա-քաղաքագիտական Հանդէս», 1963, քիւ 1, էջ 164 (ռու.):

11) N. Iorga, *Patru Conferinti*, 1929, p. 90-91.

12) Նայնը:

13) Բժշկեան, *անդ*, էջ 209:

թիւն հիմնիվայր կ'ընէր մէկէն: Հաստատելով հայ համայնքի մը ներկայութիւնը Մոլդովայի այդ քաղաքին մէջ յիշեալ թուականէն առաջ՝ ան հերքեց, առաջին հերթին, այն կարծիքը թէ Մոլդովայի հայերը սերած են Լեհաստանի գաղութէն, երբ այդ դարու կէսերուն այս գաղութը դեռ ինքը չկար:

Միև վարկածը, զոր նոյն այդ թուականը կու դար ջրել՝ յաճախ յեղյեղուած այն կարծիքն էր թէ հայերը Մոլդովա հրաւիրուեցան տեղւոյն իշխաններուն կողմէ: Պոթոլանի հայ եկեղեցին սխառ մըն էր ինքնին որ հայեր վաղուց ներկայ էին Մոլդովայի մէջ երբ Դրագոչ-Վոդա 1352 թ.ին հիմը կը դնէր Մոլդովական իշխանապետութեան: Շատ իրաւացի էր Նիքոլա Շորկան երբոր կը պնդէր թէ իբրև հիւրեր չեկան հայերը դէպի Մոլդովա, այլ իրենք իսկ մաս առին իշխանապետութեան ստեղծման մէջ(14):

Աւելցնենք որ պարագան տարբեր չի ներկայանար նաև Լվովի համար: Այնտեղ հայեր յիշուած են նախ քան 1356 տարին, երբ Մեծն Կաղիմիր նոր կը սարքէր հոն իր իշխանութիւնը(15):

Երկու դաղթօճախներ քով քովի մարմին կ'առնէին այսպէս միեւնոյն դարուն իրարմէ անկախ, երկուքն ալ նոյն Խրիմէն բխելով:

Չանգուածային առաջին տեղաշարժն էր որ տեղի կ'ունենար դէպի եւրոպական ափ, եթէ Արեւելեան Եւրոպայի տեղաշարժերու շարքին մէջ չնեմուծենք նաև Հայոց խուժումը դէպի Խրիմ առկէ շուրջ կէս դար առաջ:

6

Սխալ չէ ըսուած թէ առևտուրի հայ կարաւաններն էին որ աշխարհէ աշխարհ իրենց դեղերումներուն միջոցին հայկական կորիզներ կը ստեղծէին իրենց ճամբուն վրայ: Եւրոպան Ասիոյ կապող առևտրական մեծ ճանապարհները՝ որոնք երկար ատեն Լեհաստանի, Մոլդովայի եւ Վալախիոյ մէջէն կ'անցնէին՝ ծանօթ էին հայ կարաւաններուն, որոնց ամէն մէկ կանգաւոր իրենց ճամբուն

14) N. Iorga, *Choses d'Art Arméniennes en Roumanie*, 1935, p. 6.

N. Iorga, *Patru Conferinti*, p. 90. N. Iorga, *Sur l'Origine des Arméniens de Roumanie*, «Համդէս Ամսօրեայ», 1927, էջ 907-910:

15) Յ. Զարեմա, «Հայրենիք ամսագիր», է. տարի, քիւ 5, էջ 76-78: Արշակ Ալլոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, Բ. հտք., Գաղիքի 1955, էջ 381-382:

վրայ տօնավաճառներ կը ստեղծէր իսկոյն: Անոնք ստիպուած էին ըստ այդ կէտերուն մնալուն հանգրուաններ պահել, որոնք շէն-ցան ժամանակին հետ: Տօնավաճառները, այդպէսով, քաղաքներու կը վերածուէին տակաւ, ու հայկական կայքերը կը դառնային կորիզ համայնքներու, որոնց ծոցին մէջ աղօթատեղիներ ալ մարմին կ'անէին երթալով ու անոնց շուրջ՝ հայ կեանք:

Ռուսէն կարկառուն պատմաբաններ, ինչպէս Պոկտան Հաթտէու(16), Բսենոփու(17), Եորկա(18), Փանայիթէսըու(19), գրադած են այդ կարաւաններով եւ անոնց կատարած բացառիկ դերով Արեւելեան Եւրոպայի անտեսական յարաբերութեանց մէջ Արեւմտաքի ու Արեւելքի միջեւ, դեր, որ բացառիկ էր ոչ միայն իր իրադրածած նպաստով — ապրանքներու փոխանակութիւնը ընդմէջ երկու հեռուոր աշխարհներու — այլ եւ այն դժուարութիւններով, որոնց կոչուած էր յաղթել: Եթէ առեւտուրը երկրէ երկիր՝ արկածախնդրութիւն մըն էր այն օրերուն, հայ կարաւանները զայն դիմադրուելու ճիւղը ունէին: Եթէ այլազան երկիրներ ման եկող այդ կարաւաններէն կը պահանջուէր ծանօթութիւն խայտաբղէտ բարքերու եւ լեզուներու՝ Հայերը այդ ասպարէզին մէջ ալ մըցորդ չունէին: Վկայ՝ բախումները զորս կ'ունենային իրենց ճամբուն վրայ ասպատակներու հետ, ինչ որ կը ստիպէր զանոնք բազմաթիւ խումբերու շարանով մը անցնիլ տեղէ տեղ: Վկայ՝ ներկայութիւնը կարաւաններուն մէջ այլազան լեզուներու տեղեակ մարդոց, որոնք սուրհանդակի, նոյնիսկ դիւանագիտական գործակալի դեր ալ կը կատարէին այս կամ այն պետութեան համար(20):

Արդ, հայկական այդ կարաւաններուն կը վերագրուի առաջին քաղաքներուն կազմութիւնը Մոլդովայի մէջ: Շատ է դրուած Մոլդովայի այն եօթը քաղաքներուն մասին, որոնք իրենց կազմաւորումը կը պարտին առեւտուրի այդ հայ կարաւաններուն, որպէսզի կարիք ըլլար անդամ մը եւս անդրադառնալ մանրամասնութեանց: Որքան ալ տարբեր հեղինակներ տարբեր կերպով կը կազմեն եօթը քաղաքներու այդ ցանկը, բոլորն ալ այդ ցանկին մէջ կը

16) B. P. Hasten, « Arhiva Istorica », 1865, I, p. 131.

17) A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, II, p. 251.

18) N. Iorga, *Une Parallèle Historique*, dans le « Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine », 1913, p. 233.

19) Փ. Փ. Փանայիթէսըու, *Լեւ հանապարհորդներ ռուսէն երկիրներու մէջ*, 1930, էջ 6-7 (ռուս.) :

20) Wladyslaw Lozinski, *Patrycyot i Mieszanstwo Lwowskie w XVI i XVII wieku*, 1912, Lwow, p. 265-306.

գետեղեն անվրէպ Սուչավան, Եաղը, Պոթոչանը, Վասուլը եւ Ռոմանը, հինգ քաղաքներ, որոնց վրայ կրթնցուց Մուղոլիան իր բարդաւածութիւնը(21) :

Մուղոլիայի առաջին իշխանները՝ Հայեր ունեցեր էին իրենց երկրին մէջ՝ պետութիւն ստեղծած ատեն: Իրենց յաջորդները աւելի հոծ թիւով Հայերու կարիք ունեցան բարձր դարձնելու համար իրենց երկիրը: Այս անդամ արդէն անոնք Հայեր կանչեցին հարեւան Լեհաստանէն ալ: Ռուսէն ժողովուրդի պատմութիւնը յականէ անուանէ կը յիշէ այդ իշխանները՝ չղանալով մանրամասնութիւններ ալ:

Այսպէս՝ ան կը յիշատակէ Ալեքսանդրու Բարի իշխանը, որ ոչ միայն հայ եպիսկոպոսութիւն մը հաստատեց իր մայրաքաղաքին՝ Սուչավայի մէջ 1401 թ.ին(22), այլ քանի մը տարի յետոյ, 1407 թ.ին, Լեհաստանէն Հայեր հրաւիրեց Մուղոլիա՝ առանձնաչնորհումներ ալ տալով անոնց(23), իսկ 1418 թ.ին 3000 հայ ընտանիքներ գետեղեց Մուղոլիայի 7 քաղաքներուն մէջ(24) :

Հետագային ռուսէն ուրիշ իշխաններ եւս, ինչպէս Փեթրու (1451-7 թթ.), Շթեֆան Մեծ (1457-1504 թթ.), Պոկտան Գ. (1504-1517 թթ.) եւ Փեթրու Ռոսեչ (1527-1538 եւ 1541-1546 թթ.), նորանոր արտօնութիւններով պիտի քաջալերէին Հայերու գաղթը դէպի Մուղոլիա(25) :

Ամէն պարագայի մէջ զանգուածային նոր թափանցման մը կերպարանքն առին հայ կարաւաններու ստեղծած կորիզները հարեւան զույգ երկիրներու մէջ, տեսակ մը տեղաշարժ գծելով Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց քարտէսին վրայ :

21) Engel, *Geschichte der ungarischen Reiches*, 1801, Halle, IV. 2. p. 108.

A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, II. Iazi, p. 25:.

B. P. Hasden, *Etymologicum Magnum Romaniae*, II, p. 1697.

Papadopol-Callimache, *Նօթ մը Պոթոչան քաղաքի մասին*, 1887, էջ

10 (նում) :

G. Pray, *Dissertationes historico-criticae*, Vindaborne, 1775, cap. XI. p. 170.

Luigi Maria Pidou, *Breve relazione...*, (N. Iorga, *Studii si documente*, I-II, p. 439).

22) Փ. Փ. Փանյայիթէւու, *Ալեքսանդր Բարի իշխանին Հրովարտակը*

Սուչավայի Հայ Եպիսկոպոսութեան համար, 1935, էջ 4-5 (նում) :

23) Kaindl, *Geschichte der Bukowina*, II, p. 95.

24) G. Pray, *Ibid*, p. 170.

25) Wichenhauser, *Moldowa*, Wien, 1862, p. 68.

7

Թուրքին մուտքը պատմութեան թատերաբեմէն ներս՝ ինչպէս ըսինք՝ բացառապէս ճակատագրական պիտի ըլլար հայ ժողովուրդին համար, սկսեալ նոյնինքն Օսմանէն, որ հիմնադիրը հանդիսացեր էր նոր կայսրութեան: Ան եւ իր յաջորդները, իրենց յաղթական արշաւին ատեն դէպի Եւրոպայի դռները, կը կոխոտէին սողեր ու ցեղեր, զանոնք քշելով յաճախ իրենց առջեւէն: Հայն ալ տեղահան կ'ըլլար շէնցնելու համար դրաւուած նոր երկիրները, ու կենդանութիւն պարզեւելու համար կայսրութեան առաջին մայրաքաղաքներուն, որոնք Պրուսան եւ Էտիրնէն էին եղեր:

Բայց Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտն էր որ պիտի կատարէր ամենէն վճռական դերը, ինչպէս ուրիշ ազդերու եւ երկիրներու՝ նոյնպէս հայ ժողովուրդի ճակատագրին մէջ: Ան իր կայսրութեան նոր մայրաքաղաքը շէնցնելու համար Հայերու եւս կարիք ունեցեր էր: Պատմութեամբ զբաղողներուն ծանօթ են իր փորձերը յոյն տարրին կողքին՝ Հայեր եւս դետեղելու համար իր փայթախիթին մէջ, փորձեր, որոնց յիշատակութեան լայն տեղ տուինք «Պոլսոյ եւ իր դեր»ին նուիրուած մեր հատորներուն ընթացքին(26): Այստեղ նօթենք այսքանը որ եթէ Ֆաթիհ Սուլթանին ահաւոր մուտքը Պոլիս՝ սարսափի մատնեց ճենովական ափի վրայ տուն-տեղ եղած Հայերը եւ անոնցմէ մաս մը ապաստան դնաց փնտուել հիւսիս՝ դէպի Դանուբի ափերը, փոխարէն իր կայսրութեան ուրիշ վայրերէն ան հայեր տեղափոխեց Պոլիս: Այդ օրերէն կը թուագրուին «Օխտը Օտաւար»ները, որոնք Պոլսոյ առաջին հայ թաղերն եղան, թաղեր որ «այլը ճէմաթ» անունով եւս յիշատակուած են(27):

26) Հայկ Պերպերեան, «Համդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 418:

27) Հ. Դուկաս Ինիքեան, Աշխարհագրութիւն Զորեց Մասանց Աշխարհի, Մասն Բ., հատոր Զ., Վեներտիկ, 1804, էջ 115-116:

Մալաքիա Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2154:

Արշակ Ալպոյանեան, Երեք դարու պատմութիւն Պալարու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ, 1931, էջ 115-116:

Հրամտ Ասատուր, Ընդարձակ օրացոյց Ազգ. Հիւանդանոցի, 1901, էջ 81-82:

Գ. Հնաւէր, «Բազմավէպ», 1928, էջ 210:

Գ. Ալաւեան, «Շաղակաթ», 1954, էջ 70-71, 92:

Իսկ Նրիմի գրառումը 1476 թ-ի Ֆաթիհի զորքերուն կողմէ՝ տուրք տուաւ սարքելու մին այն ահաւոր բռնազաղթերէն, որոնց ենթակայ եղած են Հայերը իրենց պատմութեան ընթացքին ի փառս մեծ նուաճողներու: Ժամանակակից աղբիւրներ զարհուրելի գոյնե-րով կը ներկայացնեն պարագաները, որոնց մէջ տեղահան եղան Նրիմի հայերը Պոլիս բերուելու համար բռնի եւ շէնցնելու համար Օսմանեան Կայսրութեան նոր մայրաքաղաքը(28):

Արեւելեան Եւրոպայի Հայերը տազնապի պիտի մատնուէին Ֆաթիհի յաջորդին՝ Բայազիդ Բ-ի օրով ալ: Բայազիդ ինք եւս կանգ պիտի չառնէր իր նախորդին աշխարհակալութեան մոլուցքին մէջ, եւ երբ 1484 թ-ին կը գրաւէր Բիջիան ու Աքքերմանը՝ այդ քաղաքներէն Հայեր պիտի տեղափոխէր այլուր, անոնցմէ մաս մը հասցնելով մինչեւ իր մայրաքաղաքը(29):

Օսմանեան երկու սուլթանները Արեւելեան Հայոց քարտէսին վրայ կ'արձանագրէին այսպէս երկու նոր տեղաշարժեր, անչքացնե-լով երկու հայ շէն օճախներ՝ որոնք Կաֆան ու Աքքերմանն էին եղեր:

Յ. ձ. Սիբուսի, Պոլիս եւ իր դերը, Ա., 1965, էջ 195-206:

Էվլիա Ձելիպի, Սէյահաթնամէ, Ա., էջ 128:

Օսման Էրգիմ, «Բէսիսի քարտէս մեմուարը», 1948, քիւ 4, էջ 2352-2366:

28) Գրիգոր վ. Դարամաղցի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915, էջ 12 եւ 125:

Բժշկեան, անդ, էջ 339-340:

Յ. Բիւրտեան, Ողբ մայրաքաղաքին Կաֆայու, «Բազմալեպ», 1957 Մարտ-Ապրիլ:

Հ. Գրիգորիս Գալեմֆեարեան, «Համդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 79-90, 144-149, 449-497:

Գրիգոր Մարգարեան, «Ժամանակ», 1911, քիւ 753, 757, 761, 763, 765:

Արշակ Ալպոյանեան, «Բիւզանդիոն», 1911, քիւ 401-404, 408-409, 412-415, 417-418, 420-421, 424-425:

Հայկ Պերպլերեան, «Համդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 412-413:

Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2185:

Հրաչեայ Աճառեան, Քննութիւն Պոլսահայ Բարբառի, 1941, էջ 24:

Լեւոն Խաչիկեան, Ժ.Ն. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Երուսաղէմ, 1958, էջ 389:

29) Գեորգիս Սփանցիս, Քրոնիկոն, Պոն, 1838, էջ 308:

Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 348:

8

ԺՁ. դարը ուշագրաւ տեղաշարժեր ցոյց չի տար Արեւելեան Եւրոպայի հայ քարտէսին վրայ: Երկիրները, ուր զետեղուած էին հայերը՝ այդ դարուն ենթակայ չեղան բացառիկ վերիվայրումներու, զանոնք եւս չիօթութեան մատնելու համար:

1549 թ.ին դաղթականութիւն մը կը յիշուի միայն, որ Նախիջեւանէն, Շոտթէն եւ Կարբիէն կու դայ դէպի Բուլղարիա, զետեղուելու համար Շումէնի շրջանին մէջ(30):

Ճիշդ է որ մեծ տաղանայներէ յետոյ խուճապի կը մատնուին ժողովուրդները: Այդպէս չեղաւ սակայն 1551 թ.ին Մուղղովայի մէջ:

Այդ տարին էր որ Ռումանիոյ հայ դաղութի պատմութիւնը կրօնական անհանդուրժողութեան միակ դէպքը արձանագրեր էր: Հոգեկան հաւասարակշռութենէ զուրկ իշխան մը, Շթեֆան Ռառեչ, զոր սեւ զիծերու մէջ կը ներկայացնէ ռումէն ժողովուրդի պատմութիւնը ինքն իսկ, հայերու դէմ հալածանք հանեց զանոնք ուղղափառ դարձնելու պատրուակին տակ՝ բայց առաւելապէս աւարի տայու համար հայ եկեղեցիներն ու հայ ունեւորները, հալածանք, զոր այնքան կենդանի դոյներով կը պատմէ ականատես հայ տաղասացը, Մինաս Թոխաթեցի: Ճիշդ է որ նախճիրներու ենթարկուեցաւ հայ տարրն այդ առթիւ և քանդուեցան Սուշավայի, Եաշի, Պոթոշանի, Ռոմանի, Վասուլյի, Սիրէթի եւ Հոթինի հայ եկեղեցիները, սակայն կարճ տեւեց Հայոց խուճապը, որովհետեւ մոլեգնած իշխանը ինքն իսկ սպաննուեցաւ տարի մը յետոյ իր իսկ պոյերներէն, եւ հայերը ուրիշ հոգ չունեցան բայց եթէ վերականգնել իրենց վնասուած տնտեսութիւնները, վերաշինել իրենց քանդուած եկեղեցիները եւ սպասել նոր աղէտներու, որոնք պիտի չուշանային(31):

9

Պահեր եղած են մեր անցեալին մէջ՝ երբ ճակատագիրը բացառապէս անողոք հանդիսացած է հանդէպ հայ ժողովուրդին:

30) Բուլղարիոյ զանազան քաղաքներու մէջ հայերու զետեղման մասին տեսնել Ներսէս Գասապեանի, Արա Մարկոսի, Սարգիս Փաշաեանի եւ Յ. Քիրսուեանի յօդուածները «Էջմիածին»ի, Սօֆիայի «Երեսնամե»ի եւ այլ պարբերականներու կամ տարեգիրքերու մէջ (Մասիս, Վերածնունդ, Հայրենի Տարեցոյց, Խայլն):

31) Մինաս Թոխաթեցի, Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի հայերուն (ձ. Ներսէս Ալիմեան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, 1921, էջ 85-114):

Զայն զգետնած է մէկէ աւելի հարուածներու տակ: Այդ պահերէն մէկը Հայուն վիճակեցաւ ժէ. դարու մուտքին:

Ժէ. դարը աղէտներով բացուեցաւ արդարեւ հայ ժողովուրդին համար: Երեք մեծ պատուհասներ, ետեւէ ետեւ, անգամ մը եւս տարողնեցին զայն, եւ խառնակեցին Արեւելեան Եւրոպայի հայոց քարտէսը եւս:

Առաջինը այդ պատուհասներէն, ձեւալիներու խլրտումներն էին, որոնք, 1598 թ.ին ելած եւրոպական ափէն, տարածուեցան բովանդակ Փոքր Ասիոյ մէջ, իրենց սարսափներուն ենթարկելով Հայրն ալ(32):

32) Դարիժեցի, *անդ*, էջ 79-82, 145:

Դարամաղցի, *անդ*, էջ 13-14, 24-27, 37-38:

Ստեփանոս Թոխաբեցի (*Հինգ պանդուխտ տաղասացներ*), էջ 122:

Ղազար Թոխաբեցի (*անդ*, էջ 215):

Յակոբ Թոխաբեցի (*անդ*, էջ 173):

Ալիշամ, *Հայաստան*, 1901, Գ., էջ 315-322, 608-610:

Ազարիա Սասնեցի (*Հ. Ներսէս Ակիմեան, «Համդէս Ամսօրեայ», էջ 325-337*):

Երեմիա Զելեպի Բեօսիւրմեան (*Պատմութիւն Համառոտ 400 տարւոյ օսմանցոց Թաղաւորացն, ձեռագիր Մատենադարան քիւ 1675, քղբ. 83-99*):

Օրմանեան, *Ազգապատմ*, Բ., էջ 2305-2307:

Զամչեան, *Հայոց պատմութիւն*, Գ., էջ 556-561:

Սիմեան Լեհացի, *Ուղեգրութիւն* (տպ. Հ. Ներսէս Ակիմեան, 1936, էջ 188-189):

Հ. Գաբրիէլ Այվազովսկի, *Օսմանեան պատմութիւն*, Ա., էջ 482:

Բիաքիպ Զելեպի, *Ֆէզլէֆէ*, էջ 143 (քրք.):

Նայիմա, *Երկեր*, Ա., Գ. տիպ, էջ 237-238 (քրք.):

Ամասեայը Ազտի Զատէ Հիւսէիմ Հիւսամէտտիմ, *Ամասիա Թարիհի*, 1927, էջ 341 (քրք.):

Շէմսէտտիմ Սամի, *Քամուս իւլ Ալամ*, Գ., 1891, էջ 1827 (քրք.):

Ա. Ս. Տվերիտիմովա, *Ապստամբութիւն Քարա Եազըճը Տէլի Հասսանի, Մոսկուա*, 1946, էջ 340 (ռու.):

Լէօ, *Հայոց պատմութիւն*, Գ., 1946, էջ 229-236:

Յ. ձ. Սիրումի, *Ձեւալիներու շարժման ընկերային եւ քաղաքային երեսները ըստ հայ աղբիւրներու* (ռու.):

Ն. Մովսիսեան, *Ջալալիէ կամ ձեւալիներ*, «Սիռն», 1958, էջ 152-156:

Արշակ Ալոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, Բ., էջ 594-600:

Յ. Ս. Ամասեան, *XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում*, 1961, էջ 21-27:

Երկրորդ աղէտը Շահ Աբբասի արշաւանքն էր 1604 թ.ին: Ան առաւելապէս աղէտալի եղաւ հայ շրջաններուն համար, դէպի Պարսկաստան տեղահան ըրաւ հայ զանգուածներ, եւ խուճապահար փախուստի մատնեց բնակալիքէն ճողոպրածները(33):

Արշաւանքներուն պակաս թողածը այս անգամ ալ համատարած սովը լրացուց, 1606-1610 թուականներուն աւեր ու մահ սփռելով բովանդակ Փոքր Ասիոյ մէջ(34):

Այնպէս որ ահաւոր աղէտներ եղան երեքն ալ հայ ժողովուրդին համար, ու առիթ տուին զանգուածային նոր տեղափոխութիւններու, որոնց հետեւանքը կրեց նաեւ Արեւելեան Եւրոպան:

Այսպէս՝ խուճապային փախուստը, որ ամայացուց Փոքր Ասիան, կանգ չառաւ Պոլսոյ մօտեցած ատեն: Ընդդէմ հայութեան ստուար զանգուածներ զետեղեց անոր մօտակայ շրջաններուն մէջ եւ առիթ դարձաւ որ Հայու նոր օճախներ ստեղծուին Մարմարայի դոյզ ափերուն մօտ(35):

Բայց տեղաշարժը ան մղեց աւելի առաջ:

Արդարեւ անկէ կը թուադրուին բազմաթիւ հայ բլիջներ Պալքաններու մէջ: Շահ Աբբասի արշաւանքէն ետք, 1606-1607 տարիներուն, համայնքներ մարմին կ'առնեն, օրինակ, բուլղարական Թըրնոյա, Վառնա, Ռազկրատ, Շումէն եւ Փրոյատիա քաղաքներուն մէջ, մինչ ձեւալիներու ստեղծած չփոթութիւնները Հայեր պիտի ջնջին մինչեւ Փլովտիլ: Պելկրատ դացող Հայեր եւս պիտի ըլլային: Փախստականներու ալիքները կը հասնէին միւս կողմէ մինչեւ Վալահիոյ եւ Մոլդովայի հայաչատ քաղաքներուն(36):

33) Դարիժեցի, Գիրք պատմութեանց, էջ 26-39, 43-57:

Լէօ, Հայոց պատմութիւն, Գ., էջ 236-263:

Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2296-2298:

34) Առաքել Դարիժեցի, անդ, էջ 79-92, 632-636:

Լէօ, Հայոց պատմութիւն, Գ., էջ 263-266:

Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2306-2307:

35) Դարամաղցի, անդ, էջ 69:

Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2370-2372:

Բարգէն Կաթողիկոս, Յուցակ ձեռագրաց Ղալթիոյ Ազգ. Մատենա-դարանի, էջ 35:

Տաշեան, Յուցակ ձեռագրաց Վիեննայի Կայս. Մատենադարանի,

էջ 14:

Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2305:

36) Դարամաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 68-69:

Նոյն այդ փէ. դարուն Արեւելեան Եւրոպայի Հայերը այլապէս ալ նշաւակ պիտի դառնային այնպիսի տաղնապններու, որոնք պիտի ցնցէին դարաւոր կապերը գաղութէ գաղութ, եւ առաջին հերթին լեհահայոց ու Մոլդովայի Հայերուն միջեւ, երկու գաղութներ, որոնք ամբողջ երեք դար սերտ կապեր ունեցեր էին այլազան մարզերու վրայ:

Առաջինը այդ տաղնապններէն լեհահայ գաղութի ծոցին մէջ պայթած դաւանական փոթորիկն էր:

Շատ ծանօթ է Նիկոլի անուան հետ կապուած մեծ ողբերգութիւնը որպէսզի կարիք ըլլար մանրամասնութեանց դիմել: Ըսենք միայն որ այդ եղկելի սնափառը պիտի չյաջողէր իր շահատակութեանց մէջ եւ լեհահայերու դաւանափոխութիւնը գուցէ չառնէր իր չարաշուք ընթացքը՝ եթէ հայ հոգեւոր վերին իշխանութիւնները աշալուրջ մնացած ըլլային:

Պէտք է ըսել որ ժողովրդական խաւերը աւելի զգաստ եղան Վիովի հայ թեմին մէջ, ու երկար ատեն թուար կանդնեցան իրենց դաւանանքին դէմ սարքոտող դաւերուն, այն ատեն միայն տեղի ապրով՝ երբ իրենց դէմ գտան հալածանքն ու բռնի ուժը:

«Բռնի միութիւն»ը միակ ճիշդ բառն էր որ տրուեցաւ այդ դաւանափոխութեան: Ան գլուխ ելաւ ոչ միայն Հոռմի եւ անոր միսիոնարներուն սաղրանքներուն շնորհիւ, այլ այն ճնշումներուն երեսէն, որոնք լեհ արքունիքէն կու գային (37):

Եւ հաւատացեալներու խոնարհ դասն եղաւ դարձեալ որ աղէտը միշտ կանխել փորձեց, եւ երկար ատեն չհամակերպեցաւ իրեն պարտադրուած դաւանափոխութեան:

Բազմաթիւ յիշատակութիւններ կան, օրինակ, պարագաներու մասին, երբ հաւատացեալներ լեհական քաղաքներէն Մոլդովա

Դարիժեցի, անդ, էջ 145:

37) Դարիժեցի, անդ, էջ 280-285:

Սիմէոն Լեհացի, Վէպ Նիկոլական (Կամեմից, էջ 202-214):

Կ. Եզեմնց, Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռովայ, Ս. Պետերբուրգ, 1884:

Օրմանեմն, Ազգապատում, Բ., էջ 2375-2382, 2410-2419, 2430-2441, 2476-2481, 2533-2538, 2590-2602:

Ալաշիս Մարիա Պիտու, Կարճառօտ տեղեկութիւնք... (Բռնի միութեան մէջ):

Գարբիէլ Եպ. Այվազովսի, Նիկոլ Եպիսկոպոս եւ պատմութիւն դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի կաթողիկոսութիւն, վաղաքշապատ, 1877:

կ'անցնէին իրենց երախտները մկրտելու համար հայ եկեղեցւոյ աւազանին մէջ:

Բաղմաթիւ են նոյնպէս դէպքերը երբ Լեհաստանի զանազան շրջաններէն տունով-տեղով կ'անցնէին դէպի Մոլդովա, իսկական գաղթի մը կերպարանքը տալով այդ տեղափոխութեանց(38):

Միւս կողմէ նոյն այդ ժէ. դարէն կը սկսի զանազան հայ կեդրոններու ստեղծումը լեհական հողին վրայ՝ Մոլդովայէն գաղթած Հայերով: Առաջին այդ կեդրոններէն Սնիաթինն եղաւ որ մարմին առաւ 1623 թ.ին Մոլդովացի Հայերով, որոնք հրաւիրուած էին Սիգիզմունդ Գ.ի կողմէ եւ որոնք իրենց եկեղեցին եւ ունեցան, զոր պետութիւնը յանձնած էր իրենց՝ առնելով Դոմինիկեաններէն(39):

Սնիաթինէն շուրջ չորս տասնամեակ ետք, 1670 թ.ին, կը ստեղծուէր Ստանիսլաւը, միշտ Մոլդովայէն հրաւիրուած Հայերով, այս անգամ Անդրէաս Փոթոյքիի կողմէ(40):

Լեհաստանի քաղաքներէն Սնիաթինը եւ Ստանիսլաւը չեղան լոկ ուր եկան բնակիլ Մոլդովայէն գաղթած Հայերը: Անոնց հետեւեցաւ, յաջորդ դարուն, նաեւ Գութին, որուն բնակչութեան սկզբնական կորիզը Մոլդովայէն եկող այդ Հայերն եղան, կորիզ, որ մենէն աւելի երկարակեացն եղաւ, եւ իր հետ մէկտեղ ապրեցուց շատ բան վաղեմի հայ աւանդութիւններէն ու իր բարբառը եւս պահեց շատ երկար(41):

11

Բախումները, որոնք տեղի ունեցան թուրք եւ լեհական բանակներու միջեւ ժէ. դարու վերջին քառորդին՝ իրենց դժբախտ

38) Դարիժեցի, *անդ*, էջ 292:

39) Իմնիմեամ, *անդ*, էջ 142:

Բժշկեամ, *անդ*, էջ 125-126:

Լիւռն Բարայեամ, Հայերը Մոլտաւիայում եւ Բուզովինայում, Թիֆլիս, 1911, էջ 214:

40) Իմնիմեամ, *անդ*, էջ 140:

Բժշկեամ, *անդ*, էջ 119-122:

Բարայեամ, *անդ*, էջ 217-218:

41) Իմնիմեամ, *անդ*, էջ 128:

Բժշկեամ, *անդ*, էջ 127-129:

Բարայեամ, *անդ*, էջ 208-214:

անդրադարձումն ունեցան նոյնպէս Արեւելեան Եւրոպայի հայ կեանքին վրայ: Անոնց թատր եղաւ ոչ միայն լեհական հողը, ուր մտեր էին թուրք բանակները, այլ այն շրջաններն ալ, ուրկէ կ'անցնէր արշաւող զօրքը: Այդ շրջաններէն մէկը Մոլդովան էր, ուր, բնիկ առաջին տարրին հետ, ճնշումներու ենթակայ կ'ըլլային Հայերն ալ եւ կը ստիպուէին յաճախ լքել իրենց օճախը(42):

Կամենիցի դրաւումը թուրքերու կողմէ 1672 թ.ին պիտի դար դժուարութեանց մատնել Կալիցիոյ Հայերը եւս, ստիպելով անոնցմէ շատերը երթալ ապաստանիլ աւելի ապահով շրջաններ՝ Լեհաստանի ներսերը:

Թրքական այդ արշաւանքը հայ զանդուած մը կամենիցէն պիտի նետէր մինչեւ Բուլղարիա, մաս մը ճամբան ձգելով եւ մնացեալը հասցնելով մինչեւ Ֆիլիպէի շրջանը, նոր էջ մը բանալով այսպէս Բուլղարահայ զաղութի պատմութեան մէջ(43):

Բայց ինչ որ կոչուած էր բացառիկ էջ մը կազմելու Արեւելեան Եւրոպայի հայ գաղթաւայրերու պատմութեան մէջ, Տրանսիլվանիոյ հայ գաղութին ստեղծումն եղաւ, մեզմէ ճիշդ երեք դար առաջ, 1672 թ.ին, նոյն այդ դէպքերուն եւ անոնց յարակից տագնապներուն պատճառով:

Անստոյգ եւ անապահով վիճակը որ ստեղծուած էր Մոլդովայի մէջ լեհ եւ թուրք բախումներու ատեն՝ Մոլդովայի հայութեան ստուար զանդուած մը ստիպեց հեռանալ իր օճախներէն եւ ապաստան որոնել իրեն՝ աւելի խաղաղ շրջաններու մէջ: Խաղաղ այդ կայքը Տրանսիլվանիան պիտի ըլլար:

Իրականին մէջ հայ զանդուածներու խուժումը Մոլդովայէն դէպի Տրանսիլվանիոյ հողը՝ Կամենիցի դրաւումէն յետոյ չէր որ ծայր տուեր էր: Անապահովութիւնը, որուն իրենց թատր կ'ընէին Մոլդովան լեհ եւ թուրք թշնամութիւնները՝ սկսեր էր շատ աւելի կանուխէն: Այնպէս որ Մոլդովայէն հայ զանդուած մը Տրանսիլվանիա անցեր էր արդէն անգամ մը զոյգ տասնամեակ առաջ, այն է՝ 1654 թ.ին եւ հասեր էր մինչեւ Պաշտպալով (Նդիսարէթուպոլիս), Գէորդ Ռաքոցի Բ. իշխանին օրով, բայց ներքին եւ արտաքին խառնակութեանց ստեղծած դժուարութիւններուն պատճառով ստիպուեր էր իր նախկին տեղը դառնալ(44):

42) Ալիշան, Կամենից, էջ 197:

43) «Համդէս Ամսօրեայ», 1982, էջ 276:

Ալիշան, Կամենից, էջ 194:

44) Գովրիկեան, Հայք յՆդիսարէթուպոլիս, Ա., էջ 2:

Մուղղովայի խոռով վիճակը, որ հետզհետե կը սաստկանար, աւելի մեծ դանդուած մը պիտի քշէր դէպի Տրանսիլվանիա, այս անդամ արդէն Միքայէլ Աբաֆի իշխանին օրով, 1672 թ.ին, խուժում, որ կանգ պիտի չառնէր շուտով, երբ մանաւանդ երկու տարի հտք, 1674 թ.ին, թաթարական արշաւանք մը կու դար արեկոծել կրկին Մուղղովան(45) :

Կարաւանները, որոնք Մուղղովայէն կու դային ապաստան որոնելու Տրանսիլվանիոյ մէջ՝ յաւերժական բնակութիւն հաստատելու համար չէր այնտեղ: Անոնք վճռած էին դառնալ իրենց հին օճախը, անմիջապէս որ խաղաղութիւնը կրկին տիրէր հոն: Ատոր

45) Տրանսիլվանիոյ հայութեան 300 ամեայ կեանքին մասին տեսնել ի միջի այլոց,

Հ. Գրիգորիս Գովրիկեան, Հայք յեղիսարեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ, Լ. 1893, Բ. 1899, Գ. 1905 (Վիեննա):

Նոյնիմ, Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ նկարագրի Կերլա Հայաքաղաքի, Վիեննա, 1896:

Նոյնիմ, Հայ արձանք կամ յիշատակարաններ հին և նոր Եղիսարեթուպոլիսոյ Հայաքաղաքէն, Վիեննա, 1906:

Բազմաթիւ յօդուածներ «Համդէս Ամսօբայ»ի եւ հունգարերէն «Armenia»ի մէջ իր, ինչպէս նաեւ Յովի. Ամեցի ստորագրութեամբ:

Խաչիկ Սոնկոդեան (Kristof Szongott), Ազգագրութիւն Հունգարահայոց, Գերլա, 1903 (հունգ.):

Նոյնիմ, Գերլա, Հունգարահայոց մետրապոլիսը ի դիրս և ի պատկերս, Գերլա, 1893 (հունգ.):

Նոյնիմ, Մենագրութիւն Գերլա քաղաքի, 4 հատոր, Գերլա, 1901-3 (հունգ.):

Նոյնիմ, «Armenia» ամսագիր, Գերլա, 1887-1905 (հունգ.):

Christophorus Lucacsi, *Historia Armenorum Transilvaniae*, Wien, 1859.

Սուրէն Գովանջեան, Տրանսիլվանիայի Հայերի պայքարը ազգային ինքնուրոյնութեան պահպանման համար 17-րդ դարի վերջից 20-րդ դարի սկիզբը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1964, ԺԲ, 1965, Ա, 1966, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է:

- *Les Arméniens en Transylvanie Xe-XVIIIe siècles*, «Revue des Etudes Arméniennes», Paris 1967, p. 355-376.

Ե. ձ. Սիրուսի, Նոր նիւթեր Տրանսիլվանիոյ Հայութեան մասին (անտիպ):

Տրանսիլվանիոյ հայութեան մասին գրած են նաեւ Gyula Merza, Ստեփանոս Գիւլեր Ազոնց, Հ. Միմաս Բժշկեան, Հ. Մկրտիչ Պստուրեան, Արշակ Ալքուան, Ֆրեստերիք Մաֆլեր, եւ ուրիշներ:

Համար անոնք զետեղուեցան սահմանամերձ քաղաքներու մէջ որ-
պէսզի զիւրին ըլլար այդ վերադարձը :

Անոնք ի սկզբան բնակութիւն Հաստատեցին Հետեւաբար Պիւ-
տրիցա եւ անոր շրջակաները, ուրկէ աւելի ետքն էր որ պիտի տա-
րածուէին երկրին ներսերը :

Հունգար իշխանները, որոնք այդ միջոցին կը տիրէին Տրանս-
սիւլվանիոյ, սիրալիբ եղան դէպի նորեկ Հայերը : Անոնց զետեղումը
իրենց շրջաններուն մէջ մեծապէս օգտակար գտան երկրին տնտե-
սական բարգաւաճման Համար եւ յաջորդական հրովարտակներով
իրաւունքներ եւ արտօնութիւններ շնորհեցին անոնց(46) :

Նորեկ Հայերու հանդէպ նոյնքան սիրալիբ եղան Աւստրիոյ
կայսրերը երբ իրենց ամբողջական թեւարկութեան տակ առին
Տրանսիւլվանիան, եւ Լէոփոլտ կայսրն ու իր յաջորդները նորանոր
հրովարտակներով օժտեցին նորեկները բազմաթիւ առանձնաշնոր-
հումներ շնորհելով անոնց(47) :

Հայերը տակաւ պիտի ամրանային այսպէս Տրանսիւլվանիոյ
տարբեր շրջաններու մէջ, բայց առաւելապէս կեդրոնանալով չորս
վայրեր, ուր անոնք պիտի ունենային իրենց եկեղեցիներն ու ժո-
ղովրդապետութիւնները, եւ պիտի վայելէին տեսակ մը քաղաքա-
յին ինքնավարութիւն՝ քաղաքապետի մը (պիրով) եւ քաղաքային
խորհուրդի մը ղեկավարութեան տակ : Այդ չորս վայրերն էին Կեր-
լա, որ Հայաքաղաք (Armenopol) ալ կոչուած է, Պաշտպալով կամ
Եղիսարէթուպոլիս, Կէօրկէն եւ Չիք-Սիւվիլի(48) :

Տրանսիւլվանիա զետեղուած Հայերը այլեւս վերջնական Հայ-
րենիք ըրին զայն իրենց, այլեւս մոռցած ետ դառնալու սկզբնական
իրենց մտածումը, մանաւանդ երբ դաւանապէս ալ անջատուեցան

46) Գովրիկեան, Հայք յեղիսարէթուպոլիս, Ա., էջ 8-9, 12, 423:

Գովրիկեան, Դրանսիւլուանիոյ Հայոց մետրապոլիսը, էջ 16-17:

47) Գովրիկեան, Հայք յեղիսարէթուպոլիս, Ա., էջ 78, 194, 210-212, Բ.,
էջ 277, 331, Գ., էջ 254:

Գովրիկեան, Դրանսիւլուանիոյ Հայոց մետրապոլիսը, էջ 34-37:

48) Գովրիկեան, Սիւլվիլի ու Ճուրճովի Հայ գաղթականութիւնները,
«Համադէս Ամսօրեայ», 1896, Յունուար-Յունիս: (Գերլայի եւ Եղիսարէթուպոլսյ
մասին առանձին մեմագրութիւններով):

Բժշկեան, անդ, էջ 193-200:

Ստ. Գիւլիբ Ագոնց, անդ, էջ 326-332:

Լ. Մկրտիչ Պատուրեան, Հայերը Թրանսիւլվանիոյ մէջ, «Նոր Կեանք»,
Պուրէշ, 1958, Բիւ 23, 25, 28, 33, 37:

մայր բունէն: Արդարեւ իրենց եպիսկոպոսը, որ Սուչավայէն եկեր միացեր էր իր հօտին, Մինաս Զիլիհտար, պիտի ստիպուէր շուտով յարիւ Հոռմին(49), իսկ իր յաջորդը, Օքսենտիոս Վրզարեան, Պապին պիտի ենթարկէր իր բովանդակ հօտը(50):

Երեք դարերը՝ զորս հայկական Տրանսիլվանիան ապրեցաւ յետոյ՝ շահեկան եւ ուսանելի գլուխներէն մէկը կը կազմէ հայ սփիւռքի պատմութեան:

12

Պատերազմները, որոնք մղուեցան ԺԼ. դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ երկու մեծագոր կայսրութեանց միջեւ՝ որոնք Ռուսաստանն ու Թուրքիան էին, նոյնպէս առիթներ դարձան հայ զանդուածներուն համար օճախ փոխելու:

Մեր ժողովուրդի պատմութեան մէջ ոգեւորութեան պահ մըն էր այդ: Հայկական դատը նոր փուլի մէջ էր մտած Իսրայէլ Օրիի հետ, հետզհետէ բեմ էին եկեր Դաւիթ Բէզն ու Միսիթար Սպարապետը, ու Յովսէփ Էմինը անոնցմէ յետոյ՝ ամէն մէկ հանդրուանի հետ յոյսերու եւ յուսախարութեանց նոր նոր էջեր արձանագրելով մեր դատի պատմութեան մէջ:

Կատարինէ կայսրուհին անդամ մը եւս արծարծեր էր հայոց յոյսերը, զանոնք կապելով ոուս զէնքերու յաղթանակին: Բացուեր էր ապառայ Հայաստանի մը համար ծրագիրներ որոճալու շրջանը:

Ասպարէզ կ'իջնէին հիմա հնդկահայերը, եւ Յովսէփ Արք. Արղութեան իրեն համար էջ մը կը բանար մեր նորագոյն պատմութեան մէջ: Փոթեմքինի կրթնած՝ ան, ոուս արքունիքը կը կապէր Հայոց ու Հայերը ոուս արքունիքին, եւ Հայեր կը տեղափոխէր մէկ շրջանէն միւսը, նոր քաղաքներ ստեղծելով ոուս հողի վրայ:

Արեւելեան Եւրոպան եւս գործունէութեան դաշտ կ'ընէր իրեն:

Արդարեւ Հիւսիսային Դորբուշայի շրջանէն տեղափոխուած Հայերով էր որ պիտի բնակեցուէր, ԺԼ. դարու վերջերուն, ուսսական հողի վրայ ստեղծուող այն նոր քաղաքը որ Գրիգորուպոլիսն էր:

49) Ալիշամ, Կամենից, էջ 127, 144, 196, 199:

50) Ալիշամ, անդ, էջ 128, 129, 199:

Գովրիկեամ, Դրանսիլուանիոյ Հայոց մետրապոլիսը, էջ 116-133:

Գովրիկեամ, Հայք յնդիսարեթուպոլիս, Ա., 18-26:

Նոր Նախիջևեանէն ետք, որ 1779 թ.ին Հիմնուեր էր Յովսէփ Արք. Արղութեանի նախաձեռնութեամբ Որիմէն բերուած Հայերով, նոյն այդ Արղութեանի ջանքերով է որ Իսմայիլէն եւ շրջաններէն տեղափոխուած Հայեր նոր քաղաք մը կը ստեղծէին Օտեսայի մօտիկ(51) :

Ռուս եւ թուրք բախումները, որոնք պիտի շարունակուէին Ալեքսանդր Ա. Ձարին օրով, առիթ պիտի դառնային ուրիշ Հայ զանգուածներու ալ տեղափոխութեան, այս անգամ արդէն Բուլղարիայէն դէպի ուսմէն երկիրներ :

Դարաւոր շփում էին ունեցած Ռումանիոյ եւ Բուլղարիոյ հարեան երկու Հայ գաղութները, մանաւանդ այն համայնքները, որոնք զետեղուած էին Դանուբի զոյգ ափերուն վրայ կամ անոնց մօտիկ : Այս շփումներուն մաս են կազմած հոգեւոր կապերու հետ մէկտեղ, որոնք սերտ են եղած առիթէ առիթ, նաեւ ընտանեկան յարաբերութիւնները, որոնք տեսակ մը խնամութիւն են հաստատած մէկ ափէն միւսը : Բայց ԺԹ. դարու առաջին տասնամեակին է որ Դանուբի հանդիպակաց եզերքէն Հայերու հոծ թիւ մը գաղթած կը գտնենք ուսմանական հող :

Այդ այն պահն է երբ Մանուկ Պէյ Միրզայեան, Համբաւուոր Ռուսճուքցին, ծանօթ՝ իր գործօն դերով դանուբեան անցուդարձերուն մէջ երեք սուլթաններու, Սելիմ Գ.ի, Մուսթաֆա Գ.ի եւ Մահմուտ Բ.ի օրով, պիտի նպաստէր ի վերջոյ ուսու զէնքերու յաղթանակին՝ 1806-1812 թթ. ուսեւթուրք պատերազմին մէջ եւ պիտի աջակցէր ուսեւթուրք հաշտութեան դաշնագրին կնքման՝ 1812 թ. Մայիսին, դաշնագիր, որ առաւելապէս նպաստաւոր պիտի ըլլար Ռուսիոյ : Հետեւելով Մանուկ Պէյի՝ անոր հետ մէկտեղ Ռուսճուքէն եւ շրջականներէն պիտի տեղափոխուէին բազմաթիւ Հայ ընտանիքներ՝ հաստատուելու համար Պուզըէշ, եւ Ռումանիոյ տարբեր վայրերը եւ ոմանք Մանուկ Պէյի ընկերանայու համար մինչեւ Պեսարապիւ(52) :

Նորեկ Հայ ընտանիքները Հիմնապէս պիտի փոխէին Պուզըէշի Հայ համայնքին դիմագիծը, ղեկավար դեր ստանձնելով մանաւանդ ազգային գործերու մէջ :

51) Լէօ, Հայոց պատմութիւն, Գ., էջ 867, 906 :

Լէօ, Յովսէփ Կաթ. Արղութեան, Թիֆլիս, 1902 :

H. Dj. Sirouni, *Le rôle des Arméniens de l'Inde dans le mouvement d'émancipation du peuple arménien*, Bucarest, 1927.

52) Յ. ձ. Սիրունի, Մանուկ Պէյ Պուզըէշի Հայ կեանքին մէջ (առանձին գլուխ Մանուկ Պէյի նախընտրած մեծագրութեամբ մէջ. ամսիկ) :

Ռուսեւթուրք բախումներու պահուն Արեւելեան Եւրոպայի երկիրներուն մէջ՝ յաճախ կ'աշխուժանար Աւստրիան ալ, իսկ ԺԼ. դարու վերջերուն ան արդէն պիտի յաջողէր կորզել Բուքովինան: Բուքովինայի հետ Աւստրիոյ կ'անցնէր Սուչավայի հայ համայնքը եւս, համայնք, որ Մուլդովայի հայ գաղութին անդրանիկ օրրանն էր եղած, երկար ժամանակ եղած էր անոր համար նաեւ հոգեւոր կեդրոն, եւ համբաւաւոր էր իր զոյգ վանքերով (Հաճկատար եւ Զամքա) եւ մէկէ աւելի իր եկեղեցիներով, որոնցմէ Ս. Պալն ու Ս. Սիմէոնը պիտի հասնէին մինչեւ մեր օրերուն:

Սուչավան, բովանդակ Բուքովինայի հետ մէկտեղ՝ որուն տարբեր վայրերուն մէջ եւս Հայեր կային, ամբողջ դարուկէս պիտի մնար աւստրիական տիրապետութեան տակ, ինքնուրոյն կղզի մը կազմելով այսպէս, ուր հայ եկեղեցին, նետուած կաթոլիկ ովկէանոսի մը մէջ, պիտի շարունակէր սակայն միշտ կառչած մնալ իր պապերու հաւատքին, դիմանալով բոլոր խայծերուն եւ փորձութիւններուն:

Արեւելեան Եւրոպայի հայոց քարտէսին վրայ տեղաշարժ մը կէր այս իրահանին մէջ, այլ ժամանակաւոր պանդխտութիւն մը միայն: Առաջին Համաշխարհային պատերազմէն ետք ան պիտի դար կրկին կցուելու Մուլդովայի իր քոյր համայնքներուն, որոնցմէ երբեք չէր խզուած հոգով: Հաճկատարը, իր պանդխտութեան ատեն ալ, շարունակեր էր նուիրական ուխտավայրը մնալ բոլոր այդ համայնքներուն, որպիսին կը շարունակէ մնալ այսօր ալ, երբ արդէն անհունապէս նօսրացած են ուխտաւորները(53):

Ուրոյն հայ գաղութներու գոյութիւնը ռումէն զոյգ իշխանապետութեանց մէջ՝ սփիւռքի Հայոց պատմութեան շահեկան էջերէն մէկն է:

Զոյգ այդ իշխանապետութիւնները, որոնք Մուլդովան եւ Մունթենիան (Վալահիա) էին, ունէին իրենց բազմաթիւ հայ հա-

53) Բաբայեամ, *անդ.*, էջ 176-181:

6. ձ. Սիրումի, Հայ եկեղեցին Ռումէն հողի վրայ, Էշմիտծիմ, 1906, էջ 97-128:

6. ձ. Սիրումի, Հայկական Սուչավան (ամսիպ):

մայնքները: Մուղղովայի շրջանին մէջ էին Եաշը, Սուչավան, Պոթոչանը, Ռոմանը, Կալացը, Պաքըուն եւ Թրկո-Օքնան:

Մուղղովական հողի վրայ պահ մը հայ համայնք եւ եկեղեցի գոյութիւն ունեցեր էին նաեւ Սիրէթի, Հոթիւնի, Վասուլի եւ Տորոհոյի մէջ: Իսկ Մունթենիոյ մէջ՝ կային Պուքրէշի, Փիթէշի եւ Պրայլայի հայ համայնքները իրենց եկեղեցիներով: Վըլքով դեռ Ֆօքլան քաղաքը կը բաժնէր երկու մասերու՝ որոնցմէ մէկը կը մտնէր Մուղղովայի սահմաններուն մէջ, միւսը՝ Մունթենիոյ: Երկու մասերուն մէջ ալ Հայերը ունէին իրենց աղօթատեղին:

Աւելցնենք որ Մուղղովայի մէջ հայ համայնքները եւ իրենց եկեղեցիները կը թուադրուէին ԺԴ դարէն. Պոթոչանի եկեղեցին կառուցուած էր, օրինակ, 1350 թ.ին, Սուչավայինը՝ 1388 թ.էն առաջ, իսկ Եաշինը՝ 1395 թ.ին:

Ինչ կը վերաբերի Մունթենիոյ շրջանին, Պուքրէշի մէջ 1638 թ.ին է միայն որ հայ եկեղեցի կը յիշատակուի, մինչ աւելի նոր են Պրայլայի եւ Փիթէշի հայ եկեղեցիները:

Եթէ միեւնոյն ժողովուրդի մը զաւակները դարերով երկու իշխանապետութեանց վերածուած մնացին՝ յանձին Մուղղովայի եւ Մունթենիոյ, եւ կառավարուեցան տարբեր իշխաններով ու տարբեր պետական կազմով, դարմանալի թող չթուի եթէ նոյն այդ զոյգ իշխանապետութեանց մէջ ապրող Հայերը եւս իրենք զիրենք տարբեր դադութ սեպեցին:

Աւելին: Միակ ժողովուրդի մը ծոցին մէջ ապրող զոյգ այդ հայ դադութիւնները իրարու խորթ մնացին իրենք ալ:

Ռումէն զոյգ իշխանապետութեանց միացման հետ էր որ 1859 թ.ին այլեւս միակ դադութ մը կազմեցին Մուղղովայի եւ Մունթենիոյ Հայերը եւս, թէեւ ոչ օրդանական եւ ոչ ալ հոյեկան կապ գոյութիւն ունեցաւ իրենց համայնքներուն միջեւ դեռ երկար ատեն, մինչեւ միակ հայ թեմի մը ստեղծումը Միացեալ Ռումանիոյ մէջ 1918 թ.էն ետք(54):

54) Ռումանիոյ հայ համայնքներուն վերջին դարու գամագամ համգրուամներուն եւ Ռումանահայ քեմիմ վերստեղծմամ փուլերուն մասին տեսնել՝

Արշակ Մ. Ալթումեամ, Տեղեկադրութիւն Հայոց դադութականութեան սրբ ի Մուղղովաքիա, Հունգարիա եւ Լեհաստան, 1877:

Պետրոս Գահ. Մամիկոնեամ, Ռումանահայոց ներկայն եւ ապագայն, Կալաց, 1895:

Վարդան Մէշուտեան, *Istoria Armenilor*, II, 1925:

Վլատ Պըմըցիամու, Հայերը Ռումէն պատմութեան եւ կեանքին մէջ, 1988 (ռում.):

15

1877-1878 տարիներու ոռոսեւթուրք պատերազմը կոչուած էր ինքն ալ դեր խաղալ Արեւելեան Եւրոպայի զանազան Հայ դաղութներուն մէջ, ինչպէս առհասարակ բովանդակ Հայ ժողովուրդին Համար:

Այդ պատերազմէն ետքն էր, օրինակ, որ Բուլղարիա իր Հայ դաղութն ունեցաւ տասնեակ իր Համայնքներով՝ որոնք բոլորն ալ իրենց աղօթատեղիներն ունէին, թէեւ դեռ առանց ուրոյն թեմ մը կազմելու: Այդ Համայնքներէն յիշենք Սոֆիան, Տիլիպէն (Բլով-աիվ), Վառնան, Պուրկազը, Ռուսճուքը, Շումլան, Այթոսը, Խասքովոն, Սիլիստրան, Պաղարճը, Սլիվէնը:

1877-1878 թթ. ոռոսեւթուրք պատերազմէն ետք էր որ Հիւսիսային Դոպրուշան վերջնապէս կցուեցաւ անկախ Ռումանիոյ, եւ ուումանահայ դաղութի մաս սկսան կազմել նաեւ այն Հայ Համայնքները՝ որոնք կ'ապրէին կցեալ շրջանին մէջ: Այդ նոր Համայնքները Գոսթանցան, Պապատաղը, Թուլչան եւ Սուլինան էին, որոնք 15ի կը վերածէին այս կերպով Ռումանիոյ Հայ Համայնքերուն թիւը, թէեւ անոնք եւս երկար ատեն ուրոյն թեմ մը չկազմեցին՝ հակառակ քանիցս եղած փորձերուն(55):

16

Սարսափներու եւ մղձաւանջներու շրջանը զոր ապրիլ ստիպուած էր Հայը Համիտի ճիրաններուն մէջ՝ զայն ստիպեց անզամ մը եւս ազատ ափեր որոնել իրեն:

Արեւելեան Եւրոպան պիտի աշխուժանար անզամ մըն ալ:

Արդարեւ, անցեալ դարուն վերջին տասնամեակը փախստական Հայերու նոր կարաւաններ պիտի բերէր Թուրքիայէն՝ զետեղելու Համար զանոնք Բուլղարիոյ եւ Ռումանիոյ Հիւրընկալ ափե-

Ֆրէտրիք Մալիք, *Rapport sur une mission scientifique en Roumanie*, Paris. 1930.

Թ. ձ. Սիրումի, Ռումանահայ թեմը, «Հայրեմիք Ամսագիր», 1929, Օգոստ.-Սեպտ.:

Academia Romăna, *Grigore M. Buiucliu*, 1913.

Տեղեկագիրքներ, եւ Ռումանահայ քեմիս, Ռումանական Ակադեմիայի և Պետական Արխիւներու արխիւային միւթերը:

55) Նայճը:

րուն վրայ: Համիտեան հալածանքներէն խոյս տուող զանգուածներն էին անոնք, որոնք կ'երթային ապաստան փնտռել ազատ երկիրնքերու տակ, այնտեղ հաստատուած իրենց ազգակիցներուն մօտ:

Թուրքիայէն Դանուբի ափերը խուժող այս զանգուածներուն հետ՝ կերպարանափոխ սկսան ըլլալ Բուլղարիոյ եւ Ռումանիոյ հայ դադուքները: Անդամ մը եւս թարմացան անոնք:

Բուլղարիան իր հայ դպրոցները պիտի ունենար արդէն այդ տարիներուն՝ Թուրքիայէն հասնող նոր դաղթականութեան շնորհիւ, հայ թերթեր լոյս պիտի տեսնէին Բուլղարիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ, ու հայ յեղափոխութիւնը բոյներ պիտի ստեղծէր ինն իրեն:

Դանուբի միւս եզերքին վրայ հայ կեանքը պիտի խլրտէր նոյնպէս: Ռումանիան իր հայ տպարանը եւ իր հայերէն հրատարակութիւնները պիտի ունենար, Պուքրէշի հայ դպրոցը պիտի ազատէր իրեն սպառնացող փակման վտանգէն, եւ հայ վարժարան պիտի ստեղծուէր Քոսթանցայի մէջ: Պիտի աշխուժանային Ռումանիոյ ուրիշ շրջաններ եւս, ինչպէս Կալացը, Պրայիւան, Թուլչան, Սուլինան(56):

17

Աւելի նոր օրերու մէջ ալ կանգ չառին տեղաշարժերը: Այս անգամ եւս Թուրքիոյ նոր դէպքերն էին որ հայ հոսանք մը միշտ պիտի քշէին դէպի Դանուբի ափերը:

Օսմանեան Հուրրիէթը, 1908 թ.ին, բացեր էր երկրին դրոնները: Եթէ իրեն շնորհուած այդ ազատութենէն օգտուելով՝ հայ փախստականութիւնը աշխարհի բոլոր կողմերէն ետ կը դառնար վերաշինելու համար իր օճախները, քիչ չեղաւ նաեւ անոնց թիւը, որոնք օգտուելով նոյն այդ ազատութենէն, իրենց շունչը օտար երկիրներ առին:

Նոր ձեւի արտագաղթ մըն էր այս, տեսակ մը փախուստ, որ տարերային կերպարանք առաւ պահ մը:

Այս փախուստին մէջ նուազ դեր չկատարեց զինուորադրութեան օրէնքը, որուն սահմանադրական Թուրքիան ենթարկեր էր նաեւ ոչ-խալամները, եղբայրութիւնը կատարեալ ընելու համար, եղբայրութիւն, որ բնաջնջումի նոր առիթ մը պիտի հանդիսանար շուտով:

56) Նոյնը:

Նոր խուժում մը սկսաւ այն ատեն դէպի Միացեալ Նահանգները, մեծ մասամբ հայաբնակ գաւառներէն: Ուրիշ հոսանք մը դնաց խառնուիլ պալքանեան հայ դաղութներուն:

Վերջին այս հոսանքը առաւելապէս Ռոտտոթոյէն եւ Քեմախէն էր, որ կ'երթար միանալ Բուլղարիոյ եւ Ռումանիոյ իր հայրենակիցներուն, որոնց թիւը աճած էր Համիտի օրով(57):

Պալքանեան պատերազմը իր կարգին հոծ թիւով Հայեր հեռացուց քիչ ետք թուրք հողէն, անոնցմէ շատերը բերել զետեղելով Նոյնպէս Դանուբի շրջանին մէջ, առանց սակայն զգալի կերպով փոխելու հայ համայնքներուն դիմադրօն այնտեղ: Փոխարէն՝ նոյն այդ պատերազմը երկու հայ համայնքներ անջատելով Բուլղարիայէն, կը միացնէր ռումանահայ դաղութին: Այդ երկու համայնքները Սիլիսթրան եւ Պաղարճըն էին, որոնք առժամապէս Ռումանիոյ հայ թեմին մաս պիտի կազմէին մինչեւ իրենց վերակցումը Բուլղարիոյ՝ 1940 թ.ին(58):

Առաջին Համաշխարհային պատերազմը՝ իր կարգին՝ խաղաղ չթողուց Դանուբի շրջանն ալ: Նախ առիթ դարձաւ որ Բուլղարիա ապաստան տայ իր դաշնակից Թուրքիոյ հողէն փախչող Հայերու: Միւս կողմէ՝ Ռումանիոյ հողէն տարտղնեց ստուար թիւ մը Հայերու, որոնք դերման բանակներու Ռումանիա խուժումին հետ՝ կը ոտկալուէին Ռուսաստան խոյս տալ, հոն անցընելու համար պատերազմի շրջանը(59):

Զինադադարը, 1918 թ.ին, անգամ մը եւս տեղաշարժի ենթարկեց այս շրջաններու Հայերը: Նախ՝ Բուլղարիայէն Պոլիս վերադարձուց շատերը, հոն ապաստան որոնել դացողներէն ոմանք դարձան ետ, բմրշխնելու համար զինադադարին ստեղծած դինովութիւնն այս անգամ: Միւս կողմէ Ռումանիա դարձուց պատերազմի շրջանին հոնկէ Ռուսաստան խոյս տուողները՝ աշխուժացնելով կրկին ջլատուած հայ համայնքները, հիմա արդէն Միացեալ Ռումանիոյ հոյանիին տակ(60):

Աւելի: Տրանսիլանիոյ Ռումանիոյ սահմաններուն մէջ կցումով վերադարձան շառաւիղները այն կարաւաններուն, որոնք Մուղովայէն հոն ապաստանելու գացեր էին երկուքուկէս դար առաջ, թէեւ արդէն կորսնցուցած իրենց բարբառն ու դաւանանքը(61):

57) ՆայՅը:

58) ՆայՅը:

59) ՆայՅը:

60) ՆայՅը:

61) ՆայՅը:

Սուչավան, իր կարգին, մէկուկէս դար Աւստրիոյ կցուած մնալէ ետք Ռումանիոյ կը վերադարձուէր, տեղւոյն հայ համայնքը ռումանահայ թեմին կցելով կրկին, իր դաւանանքն ու աղօթատեղիները անվթար պահած՝ բայց անճիտուած թուապէս:

Իզմիրի աղէտը, 1922 թ.ին, անգամ մը եւս շփոթահար պիտի ընէր հայ ժողովուրդը: Զինադադարի չորս տարիներու դինոյն-վութեան ու պատրանքներուն մէջ անգամ մը եւս օրօրուելէ ետք՝ Թուրքիոյ հայ մնացորդացը կը դիմէր խուճապային փախուստի: Խոյս կու տար երկրէն ով որ կրնար, օտար ափերու վրայ հիմը դնելու համար հայ նոր սփիւռքին:

Հայ նոր տարագրութիւնը, ուրիշ երկիրներու կարգին, ապաստանելու կու դար նաեւ Բուլղարիա եւ Ռումանիա: Թրակիան տաւելապէս կու դար միանալ Բուլղարիոյ իր հայրենակիցներուն, մինչ Պոլիս եւ Իզմիր կը խուժէին ընդհանրապէս Ռումանիա, եւ երկու երկիրներուն մէջ ալ կը ստեղծուէին այս կերպով երկու կենսունակ հայ գաղութներ (62):

Յիշենք այս առիթով թէ Ռումանիոյ հայ թեմին վերստեղծման օրերուն, 1922 թ.ին, 22 համայնքներէ կը բաղկանար ռումանահայ գաղութը:

Ասոնցմէ եօթն՝ երբեմնի Մուրովայի հայ համայնքներն էին (Եաշ, Պոթոլան, Ռոման, Կալաց, Պաքու, Թրկո-Օքնա եւ Ֆօքշան), երեքը՝ Մունթենիոյ պատկանած էին (Պուքրէշ, Պրայլա եւ Փիթէշ), չորսը՝ 1878 թ.ին աւելցած էին Տոպրուճայի կցումով (Բոսթանցա, Պապատաղ, Թուլչա եւ Սուլինա), մէկն ալ՝ Սուչավան, 1918 թ.ին վերադարձած էր ետ, շուրջ մէկուկէս դար Աւստրիոյ կցուած մնալէ ետք:

Միւսներէն երկուքը, Սիլիսթրէն եւ Պաղարճըքը Ռումանիոյ կցուած մնացին պահ մը, Պալքանեան պատերազմէն ետք, իսկ Քիշնեւ, Զէթաթէ-Ալպը, Պըլց, Հընչէշի եւ Իսմայիլ Պեսարապիոյ հինգ հայ համայնքներն էին, որոնք շուրջ քսան տարի մաս պիտի կազմէին Ռումանիոյ հայ թեմին (63):

Տեղաշարժերը, որոնք փոփոխութեան կ'ենթարկէին այսպէս Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց քարտէսը՝ եթէ ճակատագրական դեր

62) Նոյնը:

63) Նոյնը:

կատարեցին այդ քարտէսը կազմող զաղթօճախներէն ոմանց դոյու-
թեանն համար, նուազ ողբերգական չեղաւ անոնց դերը հայ եկե-
ղեցոյ ճակատագրին մէջ:

Տեղ տեղ խամրեցուցին դայն, ու տեղ տեղ դայն ճեղքեցին
իր հիմերուն մէջ: Ժէ. դարու կէսերէն հայ եկեղեցին Լեհաստանը
կորսնցուց, եւ քիչ ետք Տրանսիլվանիան, իր հովանիին տակ ի վեր-
ջոյ պահելով միայն ուսմէն երկիրներն ու Բուլղարիան:

Այնպէս որ ամէն անդամ որ փոփոխութեան կ'ենթարկուէր
Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց քարտէսը, սոյն յաճախակի տեղա-
շարժերու երեսէն, քարտէս կը փոխէին հայ թեմերը եւս:

Պէտք է ըսենք, սկիզբէն, թէ նոյն այդ քարտէսին վրայ
ստեղծուեր էին հայ եկեղեցոյ առաջին թեմերը Հայրենիքէն դուրս,
եւ անոնք, սփիւռքի միւս հայ թեմերուն նման, Մայր Աթոռին
կապուած մնացեր էին դարեր շարունակ, սկսեալ իր Կիլիկիոյ շրջ-
ջանէն: Առաջին հայ եպիսկոպոսը՝ որ Արեւելեան Եւրոպան հով-
ուեց՝ Գրիգոր Եպիսկոպոսն էր, որ Լվով հաստատուեցաւ 1365
թ.ին, Մեսրոպ Կաթողիկոսի կոնդակով, անոր յաջորդին՝ Կոստան-
դին Կաթողիկոսի կողմէ եւս վերահաստատուելով իր պաշտօնին մէջ
տասը տարի ետք, 1375 թ.ին: Քիչ ետք, Թէոդորոս, 1384 թ.ին,
Յովհաննէս Եպիսկոպոսը Լվովի առաջնորդ կը հաստատէր իր մէկ
կոնդակով (64):

Երբ 1401 թ.ին Մուրովան կ'անջատուէր Լվովի իրաւասու-
թեանէն՝ միշտ Սիւ նստող կաթողիկոսներն էին որ վաւերացուցին
անոր յաջորդական եպիսկոպոսները, իսկ Մայր Աթոռին էջմիածին
դառնալէն ետք՝ հոնկէ է որ կը հասնէին այլեւս Արեւելեան Եւրո-
պայի ուղղուած կոնդակները (65):

Ու անկէ յետոյ ամբողջ երկու դար, Արեւելեան Եւրոպան
շարունակեց մնալ էջմիածնի հովանիին տակ, այսինքն մինչեւ այն
շարաշուք շրջանը՝ երբ Լվովի թեմը Հոռմի փարախը տարին, էջ-
միածնին ձգելով լոկ ուսմէն իշխանապետութեանց մէջ ապրող իր
հաւատացեալները, ինչպէս եւ անոնք, որոնք կ'ապրէին Արեւելեան
Ռումելիի թեմին մէջ կամ Սուչավայի մէջ պիտի մնային՝ Բուքո-
վինայի կցումէն ետք Աւստրիոյ կայսրութեան (66):

64) Ալիշան, Կամենից, էջ 5-13, 215-224:

65) Ալիշան, անդ, էջ 225-227, 239-265:

Բարայեան, անդ, էջ 117-127:

66) Հայ ք-մերու տեղաշարժիմ մասիմ տեսնել՝

Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2286, 2546-2549:

ԺԹ. դարուն սակայն Պոլիս տէր դարձաւ Արեւելեան Եւրոպայի զոյգ հայ թեմերուն՝ զորս հովուեց նուիրակներով եւ այցելուններով, առանց յաջողելու սակայն իր հովանին պահպանել մնալուն եպիսկոպոսներու միջոցով:

Արեւելեան Եւրոպայի զոյգ այդ թեմերը, որոնք Արեւելեան Ռումելիին եւ Մուրզ-Վալաքիան էին, Պոլսոյ կապուած մնացին մինչեւ անցեալ դարու վերջերուն(67):

Հասաւ պահ մը սակայն, երբ Պոլսոյ աթոռը անճրկեցաւ իր թեւին տակ պահելու զանոնք: Այդ այն պահն էր, երբ հայ յեղափոխական շարժման հետ հակաթուրք քարոզչութիւնն ալ ծաւալիլ սկսած էր հայ դադուքներու մէջ, եւ Պոլսոյ պատրիարքը, Օրմանեան, որ ի վիճակի չէր Համիտի հրամանները կիրարկելու՝ զանոնք խոհեմ պահելու համար, խոհեմութիւն սեպեց զանոնք յանձնել Մայր Աթոռի հովանիին(68):

Աւելցնենք որ իր թեմերուն ճշգրիտ քարտէսը երբեք չունեցաւ հայ եկեղեցիին, ոչ ալ այդ թեմերուն լրիւ մէկ ցանկը հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը աւանդած է մեզի: Յուցակը, որ կը մնայ Ռսկան Երեւանցիէն(69), հետու է հայ թեմերուն ճշգրիտ պատկերը տալէ, իսկ այն, որ Սիմէոն Երեւանցիին պատրաստեց, դատապարտուած էր թուղթի վրայ մնալու, պայքարներուն երեսէն զորս մղեցին հայ նուիրապետական աթոռները՝ իրարու ձեռքէ խլելու համար այս կամ այն թեմը: Արդ, Սիմէոն Զամբառի մէջ կը թուէ կաթողիկոսութեան ենթակայ բոլոր վիճակները եւ տաճկահայ Յրդ վիճակին մէջ կը դնէ (առաջինը ըլլալով Պոլիսը եւ երկրորդը՝ Էտիրնէն) Խրիմը, «որուն հետ են Բեսարաբիա, Վալաքիա, Մուլտո-վիա եւ Պուլկարիա»(70):

Բարգէմ Կար. Կիւլէսերեան, Յովհաննէս Կոլոս, 1904, էջ 205-206:

Արշակ Ալպոյաճեան, «Ընդարձակ Օրացոյց», 1908, էջ 295-297:

Արշակ Ալպոյաճեան, «Ամեմում Տարեցոյցը», 1909, էջ 213:

Աւետիս Պերպէրեան, Պատմութիւն Հայոց, 1871, «Բաշխումն երեսփոխանաց», էջ 424-425:

~ Ռսկան Երեւանցի, «Յուցակ», Այրարատ, էջ 31:

Սիմէոն Կարազիկոս Երեւանցի, Զամբառ, Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, Վաղարշապատ, 1873:

67) Նայմը:

68) Նայմը:

69) Նայմը:

70) Նայմը:

Արեւելեան Եւրոպայի քարտէսին վրայ արձանագրուած սոյն տեղաչարտերը դեր կատարեցին հայ դաղթօճախներու դիմագծութեան մէջ:

Այդ դաղթօճախները մեր պատմութեան մէջ ուրոյն ընտանիք մը կը ներկայացնեն: Ոչ միայն հասարակաց ծագումին պատճառով, որ անոնցմէ մեծ մասին համար մինչեւ Խրիմ կը հասնի եւ զոր աւանդութիւնները անկէ ալ մինչեւ Անի կ'երկարաձգեն, այլ նաեւ դարաւոր կապերուն հետեւանքով, զորս իրարու հետ պահպանած են անոնցմէ ոմանք:

Առաջին հերթին այդ տեղաչարտերուն հետ Հայոց բարբառը ինքն ալ տեղէ տեղ քայլեց եւ հայ բարբառագիտութիւնը իրաւունք ունի միակ ընտանիքի մը մէջ համախմբելու Խրիմէն սերած հայ դաղութիւններուն զործածած բարբառները, որոնք ձայնաբանական ու ձեւաբանական միեւնոյն յատկանիշներով կը ներկայանան, որքան ալ տեղէ տեղ փոփոխութիւն կրած ըլլան անոնց բառազանձերը՝ նախ թաթարական եւ ապա լեհական, ռումանական եւ հունդարական լեզուներու անմիջական ազդեցութեան տակ(71):

Տեղաչարտերը տեղէ տեղ փոխադրեցին հայ աւանդութիւններն ալ: Ու այս աւանդութեանց մէջ ամենէն ուշագրանները այն սովորութիւններն էին, որոնցմով կը ղեկավարուէին հայ համայնք-

71) Հ. Արսէմ Այտըմեամ, Քննական քերականութիւն արդի Հայերէն լեզուի, 1866, Ա. մաս, էջ 180-193:

Հրաչեայ Աճառեամ, Քննութիւն Սուշավայի Հայոց բարբառի, «Բագմավէպ», 1899, էջ 112, 218, 325, 516, 557:

Հրաչեայ Աճառեամ, Քննութիւն Առախլի բարբառի, Երևան, 1963:

Hanusz, *Sur la langue des Arméniens polonais*, I, *Mots recueillis à Kuti*, Cracovie 1886.

Bittner, M., *Einige kuriosa aus dem armenischen dialekte der Walachei, und der Moldau*, «Յուշարձան», էջ 361-368:

Յովհ. Անցի (Հ. Գրիգոր Գովրիկեամ), Ճաշակ Հունդարահայոց լեզուէն, «Համալէս Ամսօրեայ», 1888, էջ 84-86:

Անտոն վոյքեամ, Հաւաքածոյ Դրանսխլուանիոյ Հայոց դաւառական բառերուն, «Համալէս Ամսօրեայ», 1897, քիւ 6, 8, 9, 10, 1898, քիւ 2, 4:

Յ. ձ. Սիբուսի, Ակնարկ մը Ռումանահայ բարբառին վրայ, «Հայրեմիք Ամսագիր», 1930, Հոկտ., էջ 105-113, Նոյ., էջ 100-107:

H. Dj. Siruni, *Considérations sur le dialecte arménien des Pays Roumains*, tirage à part de «*Studia et Acta Orientalia*», VII, 1968.

ները, եւ զորս անոնք փոխանցեցին դաղութէ դաղութ, ամէն տեղ ալ նուիրագործուած՝ հիւրընկալ իշխանութեանց կողմէ ընծայուող առանձնաշնորհումներով: Այս աւանդութեանց մաս կազմեցին, օրինակ, դատական իրաւասութիւնները, զորս ամէնուրեք վայելիցին հայ համայնքները աւելի կամ նուազ չափով, ինչպէս եւ քաղաքային եւ քաղաքապետական իրաւունքները, որոնք շնորհուեցան իրենց՝ Լեհաստանի, Մոլդովայի թէ Տրանսիլվանիոյ մէջ, ուր Հայերը ունեցան իրենց սեփական քաղաքապետներն ու քաղաքական խորհուրդները(72):

Անոնք որ առիթն ունեցած են պրպտելու Արեւելեան Եւրոպայի հայ դաղթօճախներուն դարաւոր կեանքը՝ մանաւանդ անոնց փոխադարձ յարաբերութիւններուն մէջ, դէմ յանդիման եկած են այլազան հանդիտութիւններու, ինչ կը վերաբերի մանաւանդ իրենց ընտանեկան բարքերուն եւ սովորութիւններուն, որոնք փոխանցուեցան դաղութէ դաղութ: Այնպէս որ պէտք է զարմանալ եթէ Արեւելեան Եւրոպայի հայ դաղութիւնները իրարմէ շատ չեն տարբերի իրենց տօնական ծէսերով, ինչպէս եւ իրենց տարազներով ու ճաշերով(73):

Տեղաշարժերը ձեռագիրներ ալ տեղափոխած են: Քիչ է եղած թիւը ձեռագիրներուն, որոնք ճամբորդած են դաղութէ դաղութ: Ճիշդ է՝ անոնց բոլորն ալ չեն հասած մեզի: Բաւական է յիշել ձեռագիր մատենաները, զորս Արեւելեան Եւրոպայի հայթայ-

72) Հ. Միմա Բժշկեամ, անդ, էջ 185-184:

Grigore Gollav, Պոթոլանի, Եաշի եւ Ռոմանի երիտասարդական ընկերակցութեանց կանոնադրութիւնները, Եաշ, 1896 (առւմ.):

Նոյնիմ, Սուլավայի երիտասարդներու ընկերակցութեան կանոնադրութիւնը, Եաշ, 1902 (առւմ.):

«Արարատ» ամսագիր, 1889, Յուլիս, էջ 389-405:

Տաշեամ, Մայր ցուցակ, էջ 923-4:

Գովրիկեամ, Հայք յեղիսարեթուպոլիս, Գ., էջ 58-86:

Յ. ձ. Սիբուսի, Կարիճվորաց եղբայրութիւնը, «Հայրենիք Ամսագիր», 1929 Նոյ.:

Նիւթեր ձուրճովի, Սիպվիզի, Ռումանահայ քեմի եւ մեր սեփական արխիւներէն:

73) Dimitrie Dan, Հայկական սովորութիւններ եւ հաւատալիքներ ծնընդեան, հարսնիքի եւ յուղարկաւորութեան, Չերմովից, 1904 (առւմ.):

Տ. Տամ, Արեւելեան Հայք ի Պուրովինա, Վիեննա, 1891:

Grigore Gollav, Ռումէն երկիրներու Հայոց աւանդութիւնները, սովորութիւնները եւ հաւատալիքները, Պուրովի, 1911 (առւմ.):

Թեցին Կիլիկիան եւ Խրիմը, եւ անոնք, որոնք տեղաշարժերու ատեն մէկ դադութէն միւսը անցան: Անոնցմէ մեծ մասին հետքն անդամ չկայ, իսկ աւելի բախտաւորները դացին ապաստան դտնել մեծ հաւաքածուներու մէջ՝ Ձեռագրաց Յուցակներու մէջ յիշատակութեան արժանանալու համար ի վերջոյ:

Հայ տարեգրութեանց մէջ հազուադէպ չէ յիշատակութիւնը այն ձեռագրական դանձերուն, որոնք զոհ են դացած աղէտալի պահերու: Նման պահեր կ'արձանագրեն, օրինակ, Մինաս Թոխաթեցին 1551 տարուան նախճիրներուն ընթացքին Մուղովայի Հայ եկեղեցիներուն մէջ փճացած ձեռագիրներու մասին(74), Սիմէոն Լեհացին, որ իր Նիկիոյական Ողբին մէջ կը յիշէ չարաշուք հոգեւորականին մոլեղնութեան զոհուած Հայ ձեռագիրները(75), եւ ռումէն արխիւներու մէջ պահուած փաստաթուղթերը ի մասին այն ձեռագիրներուն, զորս Մուղովայի Հայերը իրենց հետ մէկտեղ Տրանսիլվանիա փախցուցին 1672ին(76):

20

Հայերու զանդուածային տեղափոխութեանց մէջ դեր խաղաց յաճախ ասպնջականութիւնը, զոր անոնք դտան:

Նորեկ Հայերուն հանդէպ սիրալիբ եղաւ մասնաւորապէս Արիւստիան Եւրոպան:

74) Մինաս Թոխաթեցի, *անդ.*, էջ 98-100:

75) Ալիշամ, *Կամենից*, «Վէպ Նիկոլակամ», էջ 214:

76) Գովրիկեամ, *Կերլայի մատենադարանէն մէկ երկու ձեռագիր* («Դրամ-սիլուամիոյ Հայոց մետրապոլիսը», էջ 318-348):

Թ. ձ. Սիրումի, *Տեղեկագիր 1930-ի Հայ Արուեստի ցուցահանդէսի, Ձեռագրաց բաժին* (ամսիպ):

Սուրէմ Գովամբեամ, *Համառօտ ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Գեււա Հայաբաղադի «Բամբեր Մատենադարանի», 1969, քիւ 9, էջ 433-485:*

Սուրէմ Գովամբեամ, *Գեււա Հայաբաղադը եւ նրա ձեռագրերի ժողովածուն*, «Բամբեր Մատենադարանի», 1962, քիւ 6, էջ 499-531:

Frederic Macler, *Manuscripts arméniens en Transylvanie*, Paris, 1936.

Frederic Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Roumanie*, 1930, p. 36-68.

Frederic Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine*, 1927, p. 79-156.

Պրիմը ձգելով մէկ կողմ, իրարու հարեւան միւս չորս ժողովուրդներն ալ, որոնք Լեհերն ու Ռումէնները, Բուլղարներն ու Հունդարներն էին, իրենց զիրկը սիրով բացին նորեկ Հայերուն(77) :

Տեղէ տեղ տարբեր բնոյթ կրեց անշուշտ սոյն ասպնջականութիւնը: Ամէն տեղ ալ բացառիկ դեր խաղաց նպաստը, զոր Հայը կու գար բերել հիւրընկալ երկրին, անոր տնտեսական կեանքին նախ, եւ ապա նաեւ քաղաքական ու մշակութային մարզերու վրայ: Այնպէս որ ասպնջական չորս երկիրներու պատմութիւնը լեցուն է հաւասարապէս հայ անուններով, որոնք լիուլի հատուցած են իրենց ժողովուրդին ընծայուած հիւրընկալութիւնը(78) :

21

Անջրպետները, որոնք գոյութիւն ունեցան տեղաշարժերու միջեւ՝ տարբեր խաւեր ստեղծեցին զանազան գաղութներու մէջ: Հին համայնքներուն քով, որոնք վաղուց էին վարժուած տեղական պայմաններուն եւ սովորութիւններուն ու համակեցութիւն ստեղծած էին բնիկ տարրին հետ մէկտեղ, յանկարծ կու գային գետեղուիկ նորերը, որոնց խորթ էր նոր միջավայրը եւ որոնք, իրենց կարգին, խորթ էին անոր: Երկու տարբեր տեսակի Հայեր մարմին

77) Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց գտած ասպնջականութեան եւ վայելած իրաւունքներուն մասին տեսնել՝

Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրքին,

ա. Պիշոֆ, Լեհահայոց հին իբրւունքը,

բ. Գօլեր, Իբրւունք Հայոց, Քրգւ. Հ. Գրիգոր Գալեմէսքեան.

Վիեննա, 1890:

Oswald Balzer, Լվովի Հայոց Դատաստանագրքը Միջին Դարուն, Լվով, 1909 (լեհ.):

Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 680:

Ալիշան, Կամենից, էջ 131:

Յ. ձ. Սիբուսի, «Հայրենիք Ամսագիր», 1929, Մայիս:

78) Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց մատուցած ծառայութիւններուն եւ տուած զեւեմներուն մասին տեսնել՝ Բուսեմ հեղինակներէն՝

Նիգոլայէ Եսքայի, Պ. Փ. Հաշտէուի, Ա. Տ. Քսենոփոյի, Կեօրկէ Պալի, Վլատ Պընըցիանուի, Կեօրկէ Պեզվիքնի, Տիմիքիէ Տամի, Կիւա-Պուստէքի, Փ. Փ. Փամայիքեւուի, Միլիանիկ Եպս.ի, Թեոտոք Հօլպանի, Կեօրկէ Կիւքմէտուի, Քոնսթանթին Չուրեւուի երկերուն, Լեհ զամալան հեղինակներու եւ Եւրոպացի գնապարհորդներու մօտ:

կ'առնէին այսպէս քով քովի, իրարու գրեթէ օտար, Հայեր՝ որոնք չէին ալ հասկնար դիրար, եւ յաճախ նաեւ մէկգմէկ չէին հանդուրժեր:

Հին ու նոր Հայու այս ողբերգութիւնը հայ մեծ կեդրոններէն է որ սկսեր էր: Պոլիս ու Թիֆլիս դասական օրինակներն եղեր էին դժբախտ այն պատկերին ուր երկու տեսակ Հայեր հասունցան միշտ կողք կողքի:

Տեղացիներու եւ եկուորներու միջեւ այդ խրամատը զգալի հղաւ Արեւելեան Եւրոպայի մեր գաղութներուն մէջ ալ: Ամէն տեղաշարժի հետ նոր տիպար ու նոր բարբառ կու գար, նոր մտայնութիւն ու կենցաղի նոր ձեւ: Միեւնոյն գաղութին ծոցին մէջ հայութեան տարբեր խաւեր կը ստեղծուէին, ուրիշ կապ չունենալով՝ բայց եթէ իրենց հեռաւոր հասարակաց ծագումը:

Ու միշտ կարիք կ'ըլլար մեծ թիւով տարիներու, որպէսզի նորեկները եւս հաշտուէին նոր կլիմաներուն հետ, ու անոնք եւս սկսէին մոռնալ հեռուն ձգուած իրենց գերեզմանները:

Պէտք կ'ըլլար որ օտարը տակաւ առինքնէ այս նորեկները, ու ջարդերէն եւ հալածանքներէն փախչողներուն տղաքը շատ աւելի շուտ թօթափեն իրենց ծագումին բեռը, ու ամջնան իրենց պայերէն, շատ աւելի շուտ քան դարեր առաջ եկող կարաւանները՝ որոնք շատ աւելի երկար դիմացուցեր էին իրենց լեզուն ու իրենց աւանդութիւնները:

22

Տասը այն դարերու ընթացքին՝ որ Անիի տարտղնումէն կը թուագրուի, հայ ժողովուրդը յաճախ է այսպէս ձեռք առած տարագրութեան ճամբան, միշտ կարօտնալով լքած օճախը, ետ դառնալու յոյսը միշտ ամուր գրկած սրտին մէջ: Ուր որ գացած է՝ իր հայրենիքէն մասնիկ մը տարած է հետը, միասին է պտտցուցած իր գերեզմաններն ու իր աւանդութիւնները, ու ամէն անգամ որ օտարը փորձած է իր հոգին պղծել՝ փարած է անոնց:

Հեշտ չեն անցած այդ տասը դարերը: Օտար երկինքներու տակ մարմին առած հայ կորիզներէն չեն դիմացած շատերը: Ոմանք հեղեղէն քշուած են իսկոյն, ուրիշներ խամրած են տակաւ, այլասերելով կամ անճիտելով: Ու պէտք է եղած որ նոր աղէտ մը գայ, որպէսզի նոր զանգուած մը քշուի հայրենի հողէն ու թարմացնել գայ չքացող հայ գաղութները:

Տասը դար ամբողջ՝ Հայն այսպէս բաժնուած է իր հայրենիքէն: Ամէն աղէտի հետ նոր զանգուած մը լքած է իր հայրենի օճախը՝ ապաստան որոնելով բոլոր երկինքներու տակ, սպառելու համար ինքն ալ իր կարգին օտար գրկի մէջ:

Մեր օրերը տեսան նաեւ կարաւաններու տուն վերադարձը: Նման պահ մը Օսմանեան Հուրրիէթը ստեղծեց էր 1908 թ.ին: Սարուսիկ աղատութիւնը, զոր Երիտասարդ Թուրքերը պարզեցին թուրքիոյ ժողովուրդներուն՝ շատ Հայեր վերադարձուցեր էր օտար ափերէն, զանոնք եւս յանձնելու համար, աւա՛ղ, Մեծ Եղեռնի ճանկերուն:

Պէտք էր որ տասը տարի ետք դարերը արթնային իրենց գերեզմանէն, ու հայ ժողովուրդը սկսէր հայրենիք ստեղծել իրեն, իր պապերուն իսկ հողին վրայ, որպէսզի իր գիրկը բանար պանդուխտ իր գաւակներուն:

Հայ սփիւռքն էր որ կը սկսէր տուն վերադառնալ:

ARMENIAN DEPARTATIONS ON THE MAP OF EASTERN EUROPE

H.G. SIROUNI

In the 11th century, after the fall of Ani, Armenians begin to migrate in all directions. A considerable number are settled in Astrakhan, thence to move and establish abode in Crimea in 1299. Here they enhance trade and create a rich cultural heritage. It is Crimea that gives birth to the Armenian settlements in Eastern Europe, even though sprinklings of Armenians have existed here ever since the 10th century. During subsequent centuries, Armenians keep migrating to Eastern Europe for trade purposes and for such reasons as the forced deportations decreed by Mohammed Fatih, Bayazid II and Shah Abbas, the conquest of the Jalalis, the Turko-Polish war, the Turko-Russian war, and the Ottoman Constitution of 1908. With the increase of the Armenian population, displacements take place in the Polish, Hungarian, Bulgarian and Rumanian settlements. Armenians have widely contributed to the advancement of the social, economic, and political life in these countries, keeping, meanwhile, their own national and religious customs unaltered down to the present time. The blessings, however, have not been unmixed. They have had their domestic problems, the most serious of which have been the troubles entailed by the propagandizing activities of the Roman Catholic Church.